Centraal Planbureau

Aanhoudend herstel | *Internationale onzekerheden*

Middellange-termijnverkenning 2018-2021

Inhoud

1 Groei zonder stijging koopkracht 6

2 De economie tot en met 2021 11
2.1 De internationale economie 11
2.2 De Nederlandse economie 16

3 Overheidsbegroting en koopkracht 27
3.1 De overheidsfinanciën tot en met 2021 27

3.2 Collectieve zorg tot en met 2021 36
3.3 Koopkracht 2018-2021 en effecten op inkomensongelijkheid na 2021 40
3.4 De houdbaarheid van de Nederlandse overheidsfinanciën 43

3.5 Beleidsuitgangspunten 47

Bijlagen 53

Verklaring van afkortingen 82

Lijst van kaders in de hoofdstukken

1 Groei zonder stijging koopkracht

Onzekerheid rondom de raming — 10

2 De economie tot en met 2021

- Vertraagt de wereldhandel structureel?— 12
- Technische veronderstellingen internationale prijzen en wisselkoers — 14

3 Overheidsbegroting en koopkracht

- Berekening van het structurele EMU-saldo — 29
- De verkenning en de Europese begrotingsregels — 30
- Waarom is de geraamde groei van de zorguitgaven niet lager? — 39

De belangrijkste conclusies uit de MLT-verkenning 2018-2021

Economie herstelt gestaag

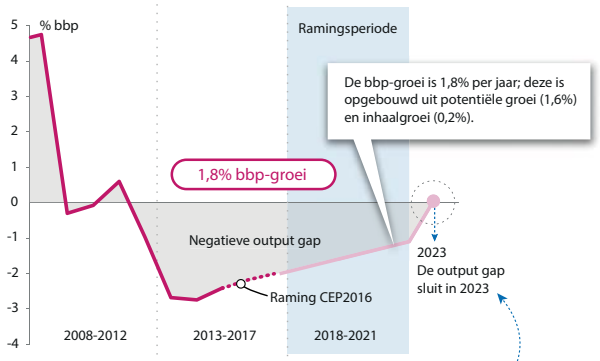

Groei van werkgelegenheid is nodig om de output gap te sluiten.

Onzekerheid rondom de raming

De gemiddelde ramingsfouten van het CPB zijn klein. Toch is de raming onzeker, met veel internationale risico's:

- EU: Brexit, nieuwe schuldencrisis
- Aanhoudende terroristische dreiging
- Harde landing van groei in China
- Onzekere ontwikkeling op financiële markten

Wereldeconomie trekt aan

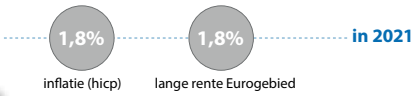

De groei van de wereldhandel herstelt licht, maar is nog altijd lager dan voor de crisis.

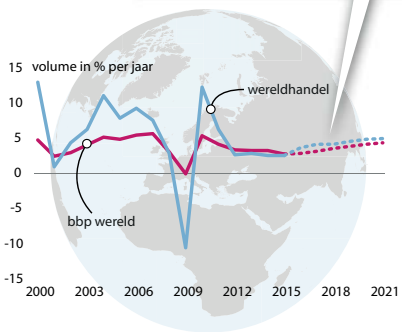

Herstel arbeidsmarkt

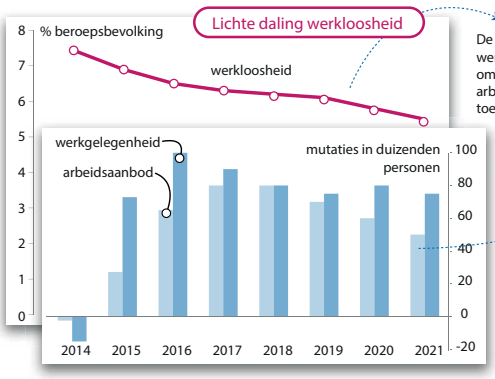

De afname van de werkloosheid is gering, omdat ook het arbeidsaanbod toeneemt.

Lange termijn: financiën houdbaar, inkomens ongelijker

Het houdbaarheidscijfer is 0,7% bbp. Dat betekent dat op de lange termijn de overheidsvoorzieningen kunnen worden gehandhaafd zonder een oplopende overheidsschuld.

0,7 % bbp

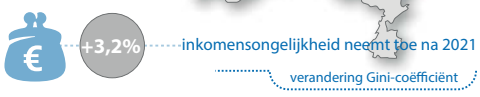

Overheidstekort wordt overschot, koopkracht stijgt niet

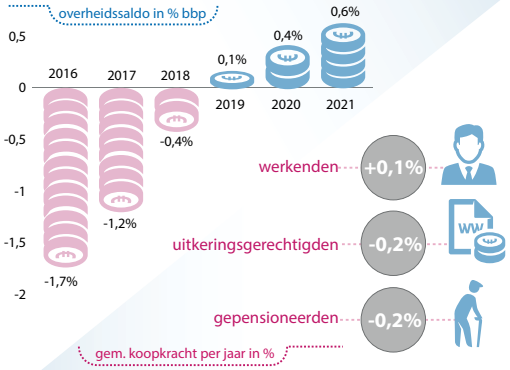

Deze infographic is gebaseerd op de middellangetermijnverkenning 2018-2021 van het CPB. Voor de oorspronkelijke tekst, grafieken en de exacte gegevens zie: http://www.cpb.nl/publicatie/middellangetermijnverkenning-2018-2021.

© Centraal Planbureau, Den Haag 2016

1 Groei zonder stijging koopkracht

Gestaag herstel met onzekerheden omgeven

Het gestage herstel na de grote recessie zet in de periode 2018-2021 door, zowel internationaal als in Nederland.[1] De wereldeconomie groeit met gemiddeld 4% per jaar, de Nederlandse economie met 1,8%. Het internationale beeld is echter met onzekerheden omgeven, waardoor de groei lager uit kan komen en verder herstel uitblijft.

De groei van de relevante wereldhandel van 4,6% laat een licht herstel zien ten opzichte van de periode 2014-2017, maar is lager dan de handelsgroei van vóór de grote recessie (zie tabel 1.1). In lijn met het economisch herstel en gesteund door een lichte stijging van de olieprijzen zal de inflatie in het eurogebied toenemen, naar gemiddeld 1,5%. In nominale termen loopt de lange rente op naar 1,8% in 2021; in reële termen wordt de lange rente licht positief.

Het internationale beeld kent grote onzekerheden die veelal neerwaarts van aard zijn; over de ontwikkelingen in de Europese Unie (nieuwe schuldencrisis, Brexit), over aanhoudende terroristische dreiging, over het monetaire beleid in Europa en de VS, over de groei in China en andere opkomende landen en over de ontwikkeling van de financiële markten. Daarnaast zijn er symmetrische onzekerheden die inherent zijn aan elke raming, hier besteedt het tekstkader 'Onzekerheid rondom de raming' aandacht aan.

De uitvoer neemt toe in lijn met de relevante wereldhandel en levert met 1%-punt de grootste bijdrage aan de economische groei, zie figuur 1.1. Vanuit het binnenland dragen particuliere consumptie, investeringen en zorg bij aan de groei. De consumptiegroei is ondanks een afname van de spaarquote bescheiden door de beperkte toename van het reëel beschikbaar inkomen. Het beschikbaar inkomen neemt vooral toe door de groei van de werkgelegenheid; de reële contractloonstijging is beperkt. Ook de investeringen groeien, alhoewel minder uitbundig dan in de periode 2014-2017. In die periode is een flinke inhaalslag gemaakt, waardoor de investeringsquote in 2017 weer in lijn is met het langjarig gemiddelde. Na een periode waarin de zorguitgaven beleidsmatig zijn geremd, groeien de reële zorguitgaven bij ongewijzigd beleid in de periode 2018-2021 met 3,4% per jaar. Ongewijzigd beleid zorgt bij de overheidsbestedingen voor een geringe groei. Per saldo dragen de binnenlandse bestedingen voor 0,8%-punt bij aan de economische groei.

De werkloosheid herstelt traag en de inflatie keert langzaam terug richting doelstelling. De werkgelegenheid trekt aan in de marktsector en bij de zorg, maar daalt bij de overheid. Omdat ook het arbeidsaanbod toeneemt, daalt de werkloosheid maar langzaam. De loonontwikkeling is gematigd; de reële loonkosten ontwikkelen zich in lijn met de arbeidsproductiviteit, wat zorgt voor een vlakke arbeidsinkomensquote (AIQ). De inflatie herstelt geleidelijk naar gemiddeld 1,6%, onder het langjarig gemiddelde van 2%.

---

[1] De middellangetermijnverkenning (mlt) voor de periode 2018-2021 sluit aan op het *Centraal Economisch Plan 2016* (CPB, 2016).

Figuur 1.1 Toename bestedingen van consumptie en uitvoer (links); potentiële productie groeit door werkgelegenheid en arbeidsproductiviteit (rechts)

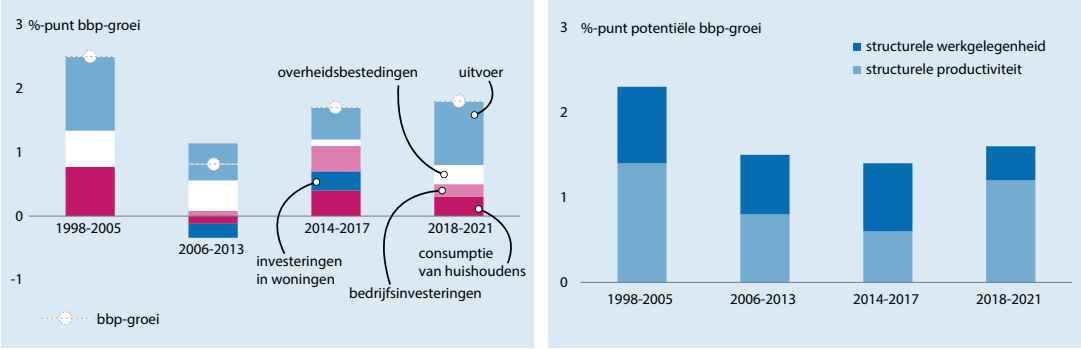

Bron: CBS, eigen berekeningen (link).

De economische groei in Nederland herstelt gestaag van de grote recessie, maar groeicijfers van vóór 2008 worden niet gehaald. De groei vanuit de bestedingen is groter dan de potentiële groei, maar onvoldoende om de output gap in 2021 volledig te sluiten. In 2021 is de feitelijke werkloosheid nog altijd hoger dan de evenwichtswerkloosheid van 5% en is een deel van de ontmoedigden nog niet teruggekeerd op de arbeidsmarkt. De potentiële groei in de periode 2018-2021 is gemiddeld 1,6% per jaar, bij een productiviteitsgroei van 1,2% en een toename van de structurele werkgelegenheid van 0,4%. De structurele groei van de werkgelegenheid is lager dan in voorgaande middellangetermijnverkenningen. De productiviteitsgroei herstelt van de dip tijdens de grote recessie, maar blijft nog onder de groei van vóór de financiële crisis.

Overschot op de begroting, koopkracht stijgt niet

De overheidsbegroting beweegt uitgaande van ongewijzigd beleid[2] van een tekort van 1,2% in 2017 naar een overschot van 0,6% bbp in 2021. De overheidsuitgaven in % bbp dalen, terwijl de collectieve lasten stijgen. De reële groei bij de overige uitgaven is bescheiden in dit beleidsarme basispad terwijl de socialeverzekeringsuitgaven reëel stabiliseren. Alleen de reële stijging van de zorguitgaven overtreft de bbp-volumegroei, vooral als gevolg van demografische ontwikkelingen en een toename van de zorg per patiënt. De lastenquote neemt toe, vooral als gevolg van hogere lastendekkende zorgverzekeringspremies.

De overheidsschuld neemt af tot 54% bbp, onder de Europese schuldnorm van 60% bbp. Het EMU-saldo verbetert reëel met 14 mld euro tussen 2017 en 2021. Na 2018 voldoen de Nederlandse overheidsfinanciën in deze raming aan de Europese begrotingsregels met betrekking tot EMU-saldo, uitgavenregel en schuld.

[2] Beleidsarm of ongewijzigd beleid betekent dat bestaand en voorgenomen beleid in de raming is verwerkt, waarna het beleid gehandhaafd blijft.

De mediane statische koopkracht stijgt niet in de periode 2018-2021. Werkenden zien hun koopkracht met gemiddeld 0,1% per jaar toenemen in de periode 2018-2021 vooral door de reële contractloonstijging van 0,3% per jaar. De koopkracht van gepensioneerden en uitkeringsgerechtigden neemt af met 0,2% per jaar, mede door een beperkte indexatie van de aanvullende pensioenen.

Het houdbaarheidssaldo kent een overschot van 0,7% bbp. Dat suggereert dat de begroting houdbaar is op lange termijn: het huidige niveau van overheidsvoorzieningen kan worden gehandhaafd zonder een tekort op de overheidsbegroting of een oplopende overheidsschuld.

In de jaren na 2021 neemt de inkomensongelijkheid door reeds ingezette veranderingen in beleid toe. Deze verkenning presenteert voor het eerst een maatstaf voor de langetermijnverandering van de inkomensongelijkheid: de toe- of afname van de Gini-coëfficiënt als gevolg van het beleid na 2021. De inkomensongelijkheid neemt per saldo toe met 3,2%[3] tussen 2021 en 2060. Belangrijkste redenen voor de toename zijn de tariefsverlagingen in de tweede, derde en vierde schijf, de beperking van de zorgtoeslag en een versobering van de bijstand. De afbouw van de hypotheekrenteaftrek verkleint de inkomensongelijkheid.

[3] Het betreft de relatieve mutatie van de Gini-coëfficiënt: (verandering van de Gini-coëfficiënt)/ (Gini-coëfficiënt in 2021).

Tabel 1.1 Kerngegevens Nederland, 1998-2021

	1998-2005	2006-2013	2014-2017	2018-2021
	mutaties per jaar in %			
Internationale economie				
Relevant wereldhandelsvolume goederen en diensten	5,4	3,0	3,9	4,6
Concurrentenprijs (a)	-0,2	0,7	0,9	0,6
Olieprijs (dollars per vat, niveau in eindjaar)	54,4	108,7	37,7	42,5
Eurokoers (dollar per euro, niveau in eindjaar)	1,24	1,33	1,09	1,16
Lange rente Nederland (niveau in eindjaar in %)	3,4	2,0	0,6	1,9
Volume bbp en bestedingen				
Bruto binnenlands product (bbp, economische groei)	2,5	0,8	1,7	1,8
Consumptie huishoudens	2,4	-0,3	1,3	1,0
Consumptie overheid	2,8	2,5	0,5	1,3
Investeringen (inclusief voorraden)	1,6	-0,7	5,0	2,7
Uitvoer van goederen en diensten	5,7	3,2	4,0	4,3
Invoer van goederen en diensten	5,7	2,9	4,6	4,2
Prijzen, lonen en koopkracht				
Prijs bruto binnenlands product	2,5	1,4	0,8	1,5
Uitvoerprijs goederen en diensten, exclusief energie	0,1	1,3	-0,1	0,3
Prijs goedereninvoer	-0,4	2,2	-3,6	0,4
Inflatie, geharmoniseerde consumentenprijsindex (hicp)	2,5	1,9	0,5	1,6
Contractloon marktsector (d)	2,8	1,8	1,4	2,0
Koopkracht, statisch, mediaan alle huishoudens	0,6	0,0	1,2	0,0
Arbeidsmarkt				
Beroepsbevolking	1,1	0,9	0,4	0,8
Werkzame beroepsbevolking	1,1	0,7	0,6	1,0
Werkloze beroepsbevolking (in duizend personen, niveau in eindjaar)	490	645	570	510
Werkloze beroepsbevolking (niveau in eindjaar in % beroepsbevolking)	5,9	7,3	6,3	5,5
Marktsector (b)				
Productie	3,0	0,7	2,4	2,2
Arbeidsproductiviteit (per uur) (d)	2,7	0,5	1,2	1,5
Werkgelegenheid (in uren) (d)	0,3	0,2	1,1	0,6
Loonvoet (per uur) (d)	3,8	2,2	1,8	2,4
Arbeidsinkomensquote (niveau in eindjaar in %)	75,9	79,6	78,2	78,4
Overig				
Individuele spaarquote (niveau in eindjaar in % beschikbaar inkomen) (c)	-1,9	-0,4	1,6	0,9
Saldo lopende rekening (niveau in eindjaar in % bbp)	7,3	11,0	10,5	10,2
	niveaus in eindjaar in % bbp			
Collectieve sector				
EMU-saldo	-0,3	-2,4	-1,2	0,6
EMU-schuld (ultimo jaar)	48,9	67,9	64,1	54,0
Collectieve lasten	35,4	36,6	37,7	38,6

(a) Goederen en diensten, exclusief grond- en brandstoffen.
(b) Bedrijven exclusief zorg, delfstoffenwinning en onroerendgoedsector.
(c) Niveau; beschikbaar gezinsinkomen is inclusief collectieve besparingen.
(d) Het CPB gebruikt met ingang van het *CEP 2016* gewerkte uren in plaats van arbeidsjaren als maatstaf voor de input van arbeid. Dit heeft gevolgen voor de cijfers over loonvoeten en werkgelegenheid. Hierover is een CPB Achtergronddocument met meer toelichting beschikbaar.

Onzekerheid rondom de raming

Elke raming kent onzekerheden. Veel onzekerheden zijn symmetrisch van karakter, de wereldhandel kan sterker of minder sterk groeien, de productiviteitsgroei kan hoger of lager zijn en er kunnen zich meer of minder mensen aanbieden op de arbeidsmarkt. Daarnaast zijn er buitengewone risico's – in OESO-termen *extra-ordinary risks* – die in de huidige tijd neerwaarts zijn (a). Voor de periode 2018-2021 kan hierbij gedacht worden aan een nieuwe eurocrisis, een wereldwijde financiële crisis of een harde landing van de Chinese economie met onverwacht grote wereldwijde effecten.

De tweezijdige onzekerheid kan worden ingeschat op basis van in het verleden gemaakte ramingen en realisaties. De gemiddelde ramingsfout is klein, maar de onzekerheid is aanzienlijk. De standaarddeviatie van de ramingsfout is 0,8%-punt per jaar over de periode 1981-2017, waarbij de mlt-verkenning over de crisisperiode 2008-2011 buiten beschouwing is gelaten. Rekening houdend met dit symmetrische risico komt de groei in de mlt-jaren – uitgaande van 1 standaarddeviatie – 0,8%-punt hoger of lager uit dan de gemiddelde groei van 1,8% per jaar, zie figuur.

Foutenmarge rondom de voorspelling voor bbp-ontwikkeling (index, 2010=100)

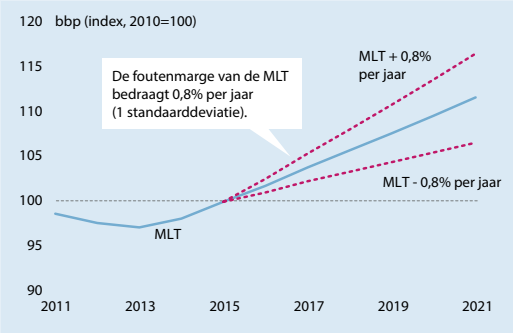

Bron: CBS, eigen berekeningen (link).

(a) OESO, 2015, Economic Outlook 2015-1.

2 De economie tot en met 2021

2.1 De internationale economie

Aantrekkend herstel

Het mondiale economische herstel zet gestaag door. De groei van de wereldeconomie stijgt naar gemiddeld 4,0% in de periode 2018-2021 (zie figuur 2.1 links). Dit groeitempo komt overeen met de historisch gemiddelde groei tijdens herstel van economische crises.[4] Deze verwachting is echter met onzekerheden omgeven; het herstel viel de afgelopen jaren tegen en kan ook de komende jaren uitblijven of zich uitstrekken over een langere periode.

De bbp-ontwikkelingen in opkomende en geavanceerde economieën dragen bij aan het gestage herstel, maar laten een verschillend patroon zien. De groei in verschillende opkomende landen zoals China is vertraagd, al ligt de verwachte groei voor de komende jaren nog steeds hoger dan het gemiddelde in de wereld. Van de geavanceerde economieën in het eurogebied, Japan en de Verenigde Staten is het beeld er één van gematigde maar gestage groei.

Figuur 2.1 Matige groei relevante wereldhandel (a) en bbp (links); lage olie- en grondstoffenprijzen, maar inflatie stijgt in eurogebied (rechts)

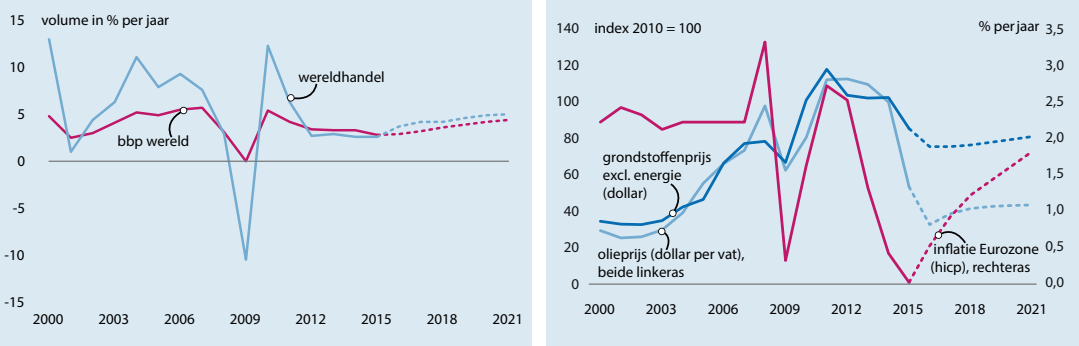

Bron: OESO, IMF, HWWI, CPB (link).
(a) wereldwijde invoergroei gewogen met NL-uitvoeraandelen

Het geleidelijke herstel van de wereldeconomie gaat samen met een gestaag herstel van de wereldhandel, van 3,7% in 2016 tot gemiddeld 4,7% in de periode 2018-2021 (zie figuur 2.1, links). Vanuit historisch perspectief is dit een matige groei.[5] In de jaren negentig en begin 2000 groeide de wereldhandel twee keer zo hard als de wereldeconomie. De laatste tien jaar is dit cijfer niet meer gehaald en wordt gesproken over een *global trade slowdown*, oftewel een groeivertraging van de wereldhandel (zie het kader 'Vertraagt de wereldhandel structureel?').

[4] Volgens Cerra & Saxena (2007) (link) is de herstelgroei na een recessie gemiddeld even groot als de economische groei voor de recessie. Deze lag op 4,5% in de tien jaar voor het crisis jaar 2008 en op 3,9% in de twintig jaar voor 2008.
[5] Berekend voor de periode 1991-2015. De gemiddelde groei handel goederen en diensten 1980-2015 is 5,3% (IMF WEO).

Vertraagt de wereldhandel structureel?

De groei van de wereldhandel is flink vertraagd sinds 2007, onder andere doordat de groei van het bbp een stuk lager is geweest dan in voorafgaande jaren. Maar daarnaast is de verhouding tussen het bbp en de wereldhandel veranderd (zie figuur links). Lange tijd was de groei van de wereldhandel ongeveer twee keer zo groot als die van het wereldwijde bbp. Deze verhouding wordt ook wel de handelselasticiteit genoemd. De figuur rechts laat zien dat de handelselasticiteit is gedaald van bijna 3 (midden jaren negentig) tot 0,6 in 2015.(a) De middellangetermijnverkenning geeft een licht herstel aan.

Recent onderzoek hierover maakt duidelijk dat zowel conjuncturele als structurele factoren deze figuren verklaren.(b) Conjuncturele factoren verklaren het inzakken van de wereldhandel na de financiële crisis in 2008. Een groot deel van de blijvend zwakke handelsgroei na de crisis is te wijten aan de vertraging van de groei in China, het domino-effect van de dalende vraag naar grondstoffen op opkomende markten en het matige economische herstel in Europa. De verwachting is dat wanneer het economisch beter gaat en de vraag weer aantrekt, ook de groei van de wereldhandel zal opveren. Maar met de verwachtingen in deze mlt over de wereldeconomie kan dit nog wel eens op zich laten wachten. Deze conjuncturele factoren verklaren echter maar ten dele waarom de handelselasticiteit is gedaald; de rest moet worden gezocht in structurele factoren.

Impact veranderende waardeketens op wereldhandel
Structurele factoren zorgden ervoor dat de groei van de handel ten opzichte van het bbp eigenlijk al begon te vertragen vóór de 2008-crisis (zie figuur rechts). Het tempo van de integratie van China en Midden- en Oost-Europese landen in de wereldeconomie vlakt al een tijdje af. Deze integratie, vergemakkelijkt door de snelle groei van mondiale waardeketens en bijbehorende directe investeringen, lijkt te stagneren. Dit zal structureel minder handel (niveau) met zich meebrengen.

Groei wereldhandel vertraagt structureel

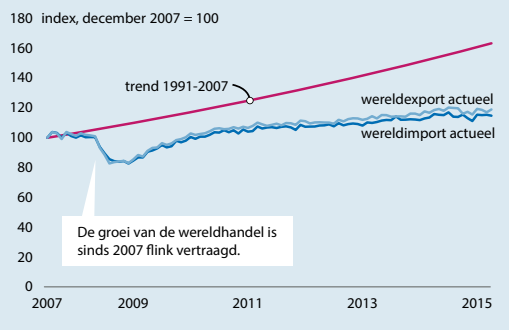

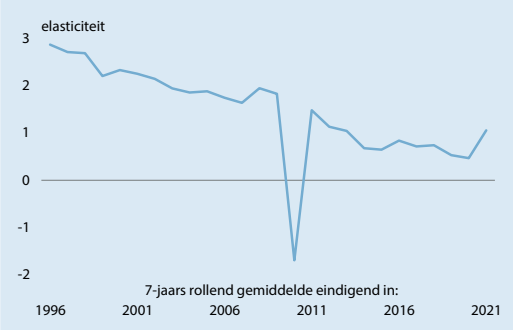

Bron: CPB WTM, eigen berekeningen (link).

Een aantal ontwikkelingen maakt het lastig voorspellingen te doen over de toekomst omdat ze tegenovergestelde effecten hebben op de ontwikkeling van de wereldhandel. Ten eerste lijkt er een tendens te zijn dat waardeketens weer korter worden. In internationale waardeketens loopt het productieproces verschillende stadia door in verschillende landen. Ontwikkelingen zoals robots en de 3D-printer leiden tot meer lokaal geproduceerde en op maat gemaakte goederen en dus kortere ketens met minder wereldhandel. Ten tweede maakt steeds sneller beschikbare digitale informatie het een stuk eenvoudiger overal ter wereld onderdelen te vinden en te ex- of importeren, wat vooral ten goede komt aan kleinere producenten. Dit zal de wereldhandel doen toenemen. De handel in diensten krijgt door betere, goedkopere en snellere informatie ook een stimulans.(c) Ten derde zijn er landen waarvan de rol in de internationale waardeketens en dus wereldhandel nog bescheiden is, met name in Afrika, Latijns-Amerika en Zuidoost-Azië. Als deze achtergebleven landen een grotere rol gaan spelen, bijvoorbeeld door internationale of regionale handelsafspraken, kan de wereldhandel weer gaan groeien.

Per saldo is de verwachting dat in de mlt-periode de negatieve conjuncturele factoren minder belangrijk worden, en de handelselasticiteit zal stijgen naar 1,1 in 2021.

(a) Er is voor een iets langere termijn gekozen dan vier jaar om de fluctuaties die het langetermijnbeeld verstoren, eruit te halen.
(b) Zie onder meer Hoekman, 2015 (link) en Cohen-Setton, 2015 (link).
(c) Zie het uitgebreide rapport van McKinsey uit 2016 hierover (link).

De raming gaat uit van een lichte stijging van de mondiale olieprijs gezien de verwachte ontwikkelingen in zowel de aanbod- als vraagfactoren (zie figuur 2.1, rechts).[6] Het aanbod is de afgelopen jaren gestegen en zal ook op middellange termijn hoog blijven. Grote OPEC-producenten zijn huiverig om de olieproductie flink terug te schroeven, uit angst om marktaandeel te verliezen[7]. De vraag naar olie zal geleidelijk toenemen onder invloed van gestaag herstel van de mondiale economische groei. De prijzen van veel grondstoffen, waaronder agrarische grondstoffen, bewegen in dezelfde richting mee.

Gestage groei in Europa

Het eurogebied blijft gestaag maar niet uitbundig groeien. In de periode 2018-2021 blijft deze groei gemiddeld 1,6% per jaar. De groei blijft achter bij die in de rest van wereld. De werkgelegenheidsgroei blijft achter door vergrijzing. De productiviteitsgroei is lager dan in de VS, waar kapitaalinvesteringen hoger liggen, en lager dan in een deel van de opkomende economieën die nog meer van inhaalgroei kunnen profiteren.

In 2015 is de depreciatie van de euro ten opzichte van de dollar tot staan gebracht. Een goedkope euro geeft Europa een voordeel in termen van prijsconcurrentie. Dit geldt overigens alleen ten opzichte van de dollar; voor handelspartners met een andere, goedkopere valuta geldt dit voordeel niet. In de periode 2018-2021 apprecieert de euro ten opzichte van de dollar. Deze waardestijging van de euro compenseert spaarders voor de gemiddeld lagere rente in het eurogebied ten opzichte van de VS. De lange rente in het eurogebied zal oplopen naar 1,8% in 2021, maar blijft achter bij de rente in de VS van 3,4%. [8]

In lijn met een aantrekkende economische groei trekt de inflatie (hicp) in de eurozone langzaamaan naar gemiddeld 1,5% in de periode 2018-2021. De stijging van olie- en grondprijzen draagt bij aan de hogere inflatie. De appreciatie van de euro zorgt, via een daling van de invoerprijzen, voor een rem op de inflatie.

Nederland: aantrekkende handel

De voor Nederland relevante wereldhandel ontwikkelt zich positief en stijgt naar gemiddeld 4,6% per jaar in de periode 2018-2021. Nederland heeft vooral baat bij de economische groei van een aantal belangrijke handelspartners in de EU.

In lijn met de lage inflatie en lage grondstoffenprijzen, groeit de invoerprijs van goederen exclusief energie in de periode 2018-2021 met gemiddeld 0,3%. De concurrentenprijs (in euro's) groeit iets harder met gemiddeld 0,6% omdat de euro ten opzichte van de dollar iets duurder wordt.

---

[6] Zie het kader over de technische veronderstellingen internationale prijzen en wisselkoers.
[7] Wel zijn de vier grote olieproducenten Rusland, Saoedi-Arabië, Qatar en Venezuela overeengekomen de productie constant te houden op het niveau van januari 2016. Iran heeft laten weten niet mee te willen doen en zal de olieproductie verder opschroeven.
[8] Zie het kader over de technische veronderstellingen internationale prijzen en wisselkoers.

Technische veronderstellingen internationale prijzen en wisselkoers

De paden van rentes, olie- en grondstofprijzen en de euro-dollarkoers zijn gebaseerd op een mix van technische veronderstellingen en marktramingen (bepaald op basis van het gemiddelde van week 4). De ramingen voor de korte termijn (2016-2017) zijn gelijk aan die in het *CEP 2016*. Voor de jaren 2018-2021 zijn de volgende veronderstellingen gemaakt:

- De korte rente in 2021 in het eurogebied en in de Verenigde Staten is gebaseerd op noteringen van rente*futures*. De lange rentes zijn daaruit afgeleid door te veronderstellen dat de spread tussen korte en lange rente in zowel het eurogebied als in de Verenigde Staten in 2021 terugkeert naar het gemiddelde over de periode 2000-2015. De rente loopt geleidelijk op vanaf de stand 2017 (*CEP 2016*).
- De euro-dollarkoers is gebaseerd op *covered interest parity* wat inspeelt op renteverschillen tussen landen die het aantrekkelijk maken om in het buitenland geld te sparen en waardoor de wisselkoersen zich aanpassen. Voor de eurokoers betekent dit dat de euro apprecieert van een dollarwaarde van 1,09 in 2017 naar 1,16 in 2021.
- De olieprijs is gebaseerd op futures. De prijzen van grondstoffen stijgen vanaf 2018 met 2%.

Tabel 2.2.1 Internationale kerngegevens, 1998-2021

	1998-2005	2006-2013	2014-2017	2018-2021
	mutaties per jaar in %			
Volumes				
Bbp wereld	3,8	3,8	3,0	4,0
Bbp eurogebied	2,1	0,6	1,4	1,6
Wereldhandelsvolume goederen en diensten	6,8	4,0	3,3	4,7
Relevante wereldhandel goederen en diensten	5,4	3,0	3,9	4,6
Prijzen				
Inflatie eurozone (hicp)	2,0	2,0	0,5	1,5
Invoerprijs goederen excl. energie (euro)	-1,6	1,2	-0,2	0,3
Concurrentenprijs (euro) (a)	-0,2	0,7	0,9	0,6
	niveaus in eindjaar			
Overig				
Eurokoers (dollar per euro)	1,24	1,33	1,09	1,16
Olieprijs (dollar per vat)	54,4	108,7	37,7	42,5
Lange rente Duitsland (%)	3,4	1,6	0,4	1,8

(a) Goederen en diensten, exclusief grond- en brandstoffen.

Risico's

Wereldwijd heerst een gevoel van onzekerheid over de komende jaren.[9] Dit zal zijn weerslag hebben op de middellange termijn. We voorzien de volgende risico's en onzekerheden op de middellange termijn.

Overmatige schulden (*debt overhang)* bij huishoudens, bedrijven en overheid die een rol speelden in de financiële crisis en de grote recessie daarna, zijn nog steeds belangrijk en verklaren deels het langzame economische herstel. Een nieuwe schok kan een flinke

[9] Dit is uitgewerkt in het kader op pagina 11 van het *CEP 2016*.(link)

economische tegenvaller veroorzaken die belangrijke economieën zoals de VS, China of de eurolanden in een nieuwe recessie (of ten minste een periode van lage groei) brengt.[10]
Het is niet ondenkbaar dat de olie- en grondstoffenprijzen toch sneller zullen stijgen dan verondersteld. De vraag naar olie en grondstoffen kan aantrekken door het opvoeren van economische activiteit. Daarnaast kan het aanbod van olie minder hard stijgen of zelfs dalen als de OPEC-landen toch kans zien om gezamenlijk afspraken te maken om de olieproductie te beperken of terug te schroeven. Indien dit lukt, zal een daardoor stijgende olieprijs ongunstig zijn voor de economische groei in Europa.

Vooral China is een onzekere factor. De afgelopen paar jaar is de Chinese economie minder hard gaan groeien en er is een risico dat de Chinese economie een 'harde landing' gaat maken. Hoewel de Chinese overheid bezig is de economie te herstructureren, zitten veel (staats-)bedrijven nog met overcapaciteit en grote schulden, die kunnen overslaan naar de staatsbanken die hiervoor garant staan. Ook is er de afgelopen jaren flink geïnvesteerd in huizen en kantoren, die door de vertraagde groei nu leeg staan. Welk effect deze problemen hebben op de economische groei is onzeker. Of het overheidsbeleid de problemen effectief te lijf kan gaan, is nog onduidelijk. De blootstelling van Nederlandse banken aan de Chinese economie is op dit moment laag, maar onzekerheid over de Chinese economie kan wel overslaan naar financiële markten als de blootstelling van financiële instellingen aan Chinese banken en bedrijven hoog is. Daarnaast is China een belangrijke handelspartner van Nederland.

De Europese Unie heeft te maken met een aantal onzekere factoren die ook op middellange termijn belangrijk kunnen zijn voor de economische groei. Een nieuwe schuldencrisis, vergelijkbaar met de Griekse schuldencrisis, zal een nieuwe test voor de monetaire unie en de bankenunie betekenen, met mogelijk verstrekkende gevolgen. Als het Verenigd Koninkrijk zich uitspreekt via het nationaal referendum in juni 2016 om de EU te verlaten, kan het via het kanaal van de handel substantiële gevolgen hebben voor de Nederlandse economie.[11] Elke procent vertraging van de economische groei in het VK doet de bijdrage van de uitvoer aan het Nederlandse bbp afnemen met 0,1%. Ten slotte is het onzeker hoe effectief de kwantitatieve verruiming en de recente uitbreiding naar 80 mld euro per maand zullen zijn. De aanslagen in Brussel bevestigen het risico van terroristische aanslagen, waarvan de effecten op het welbevinden van burgers aanzienlijk zijn. De directe economische gevolgen van zulke aanslagen zijn waarschijnlijk beperkt zolang deze tot losse incidenten beperkt blijven.[12]

Ten slotte is de instroom van vluchtelingen in Europa vanuit het Midden-Oosten en Noord-Afrika aanzienlijk toegenomen. Dit zou verscheidene Europese landen ertoe kunnen verleiden het Schengenverdrag voor langere tijd buiten werking te stellen, hetgeen het vrije verkeer van goederen binnen de EU remt. Op middellange termijn heeft dit grote negatieve

[10] Zie hiervoor het kader 'De onzekerheid rondom de raming'.
[11] Zie voor deze gevolgen het kader op pagina 28 in de *Macro Economische Verkenning 2016* (link).
[12] Zie de decemberraming 2015, pagina 6 (link).

gevolgen voor de handel binnen de EU; deze worden geschat op zo'n 9 miljard in 2020. Zie over de gevolgen voor Nederland het kader in het *CEP 2016*[13].

2.2 De Nederlandse economie

Het gestage herstel van de Nederlandse economie zet door. De arbeidsmarkt herstelt langzaam in haar kielzog. Voor de periode 2018-2021 bedraagt de gemiddelde groei 1,8% per jaar en is de groei van de consumptie van huishoudens en investeringen bescheiden. De inhaalgroei bedraagt 0,2% per jaar met een potentiële groei die vooral wordt gedreven door een productiviteitsgroei van 1,2% per jaar. De productiviteitsgroei is grotendeels hersteld, maar blijft achter bij de productiviteitsgroei van vóór de crisis. Het herstel van de Nederlandse economie blijft kwetsbaar gegeven grote internationale onzekerheden.

2.2.1 Het groeipotentieel van de Nederlandse economie

De potentiële groei geeft weer hoeveel de economie kan groeien, gegeven onderliggende productiefactoren. De ontwikkeling van het structurele arbeidsaanbod, rekening houdend met de evenwichtswerkloosheid, en de structurele productiviteitsgroei drijven deze groei. Hoe meer mensen zich aanbieden op de arbeidsmarkt en een baan vinden, hoe hoger de potentiële groei. Deze groei stijgt ook als hun productiviteit toeneemt. Voor de periode 2018-2021 wordt een groeipotentieel verwacht van gemiddeld 1,6% per jaar (zie tabel 2.2).

Het groeipotentieel is voor het grootste deel toe te schrijven aan de structurele productiviteitsgroei, die bescheiden is. Figuur 2.2 toont de feitelijke productiviteitsontwikkeling tussen 1995 en 2021. Sinds 2000 neemt de productiviteitsgroei af met een dieptepunt in 2009 van -2,1%, veroorzaakt door de crisis. Ervaringen uit het verleden laten zien dat een financiële crisis over het algemeen geen permanente gevolgen heeft voor de productiviteitsgroei en wij nemen dan ook aan dat de productiviteitsgroei kan herstellen tot 1,2% in 2021.[14] Dat is in lijn met het langjarig gemiddelde (1996-2015) en onder de productiviteitsgroei van vóór de crisis. Voor de marktsector wordt een stijging van de structurele productiviteit van 1,6% per jaar geraamd. Voor de zorgsector en de overheid wordt net als in de afgelopen jaren een gematigde productiviteitsgroei verwacht van respectievelijk 1% en 0,3% per jaar.

De dalende productiviteitsgroei is onderdeel van een heftig debat onder economen. Verschillende oorzaken worden genoemd met permanente en tijdelijke effecten. Factoren die wijzen op een permanente daling zijn afnemende mogelijkheden van technologische vooruitgang, afnemende opbrengsten van extra scholing en een grotere groep van bedrijven die technologisch achterblijven bij een kleine groep koplopers.[15] Tijdelijke factoren zoals

[13] Zie 'Hervatting grenscontroles in Schengenlanden remt economische groei' in het *Centraal Economisch Plan 2016*. (link)
[14] B. Smid, A. Elbourne and R. Luginbuhl, Productivity after the Great Recession, chapter 4 in: G. Gelauff, D. Lanser, A. van der Horst and A. Elbourne, *Roads to Recovery*, CPB Boek, 2014. (link)
J.G. Fernald, Productivity and potential output before, during and after the Great Recession, NBER Macroeconomics Annual, V29, pp. 1-51, 2014.
G. Cette, J.G. Fernald and B. Mojon, The Pre-Global-Financial-Crisis slowdown in Productivity, mimeo, 2015.

labour hoarding kunnen echter ook een deel van de lagere productiviteitsgroei verklaren. Ten slotte spelen meetfouten een rol, bijvoorbeeld omdat de toegevoegde waarde van nieuwe productvormen lastig te bepalen is.[16]

Figuur 2.2 Langjarig gemiddelde arbeidsproductiviteit (1996-2015) bedraagt 1,2% (Arbeidsproductiviteit van 1996-2021)

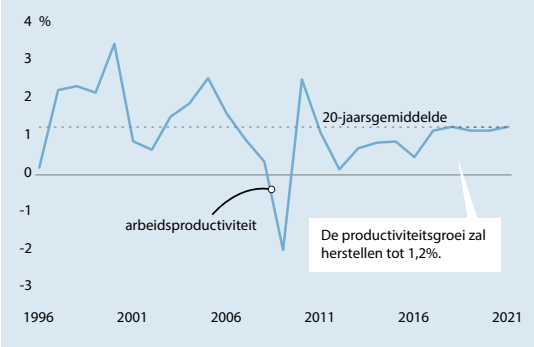

Bron: CBS, eigen berekeningen (link).

De structurele werkgelegenheid draagt 0,4% per jaar bij aan de potentiële groei. Een drietal factoren speelt hierbij een rol: demografie, arbeidsparticipatie en het aantal uren dat mensen willen werken. Naast een lichte groei van de potentiële beroepsbevolking in de leeftijd van 15-74 jaar stijgt de structurele werkgelegenheid onder andere door de verhoging van de pensioenleeftijd en de toename van de participatie onder oudere vrouwen (cohorteffect). Een marginale toename van de deeltijdfactor drukt de bijdrage van het arbeidsaanbod aan de potentiële groei. De bijdrage van de werkgelegenheid aan de potentiële productie is wel lager dan in de afgelopen jaren, met name omdat de beroepsbevolking minder toeneemt.

Tabel 2.2 Potentiële groei lager dan vóór de grote recessie

	1998-2005	2006-2013	2014-2017	2018-2021
	mutaties per jaar in %			
Potentiële groei (bbp)	2,3	1,5	1,4	1,6
Structurele werkgelegenheid	0,9	0,7	0,8	0,4
w.v. arbeidsaanbod (personen)	1,2	0,8	0,7	0,5
w.v. evenwichtswerkloosheid (-)	0,1	0,0	-0,2	0,0
w.v. deeltijdfactor (-)	0,2	0,1	0,1	0,1
Structurele productiviteit macro	1,4	0,8	0,6	1,2

[15] Andrews, D., C. Criscuolo and P. Gal, Frontier firms, technology diffusion and public policy; Micro evidence from OECD countries, Manuscript, OECD, 2015.
[16] D.M. Byrne, J.G. Fernald and B. Reinsdorf, Does the United States have a productivity slowdown or a measurement problem?, Brookings Papers on Economic activity, 2016.

De evenwichtswerkloosheid is stabiel en heeft daarmee in de periode 2018-2021 geen effect op de potentiële groei. Het niveau van de evenwichtswerkloosheid (circa 5%) is hoger dan in *Roads to Recovery*.[17] Dit is met name toe te schrijven aan nieuwe historische werkloosheidsreeksen van het CBS.

2.2.2 Een bescheiden inhaalgroei

Aan het begin van de mlt-periode is de productiecapaciteit nog onderbenut, wat zichtbaar is in een negatieve output gap. De output gap meet het verschil tussen de feitelijke en potentiële productie en bedraagt in 2017 ongeveer -2% bbp. De grootste negatieve bijdrage aan de output gap komt vanuit de arbeidsmarkt (zie figuur 2.3, links). Het verschil tussen de feitelijke werkloosheid en de evenwichtswerkloosheid in 2017 bedraagt 1,2%-punt. Daarnaast gaat de komende jaren een deel van de ontmoedigden, die zich van de arbeidsmarkt hebben teruggetrokken, opnieuw op zoek naar werk. Ook de feitelijke productiviteit ligt in 2017 nog onder het structurele tijdspad.

De groei van de Nederlandse economie van gemiddeld 1,8% per jaar betekent een geleidelijk herstel naar volledige benutting van de productiecapaciteit. Alle bestedingscategorieën trekken licht aan, waardoor een inhaalgroei van 0,2% per jaar bovenop de potentiële groei kan worden gerealiseerd (zie figuur 2.3 rechts). Deze vraag is echter onvoldoende om de output gap in 2021 te sluiten. Bij de verwachte economische groei, de toename van het arbeidsaanbod en de terugkeer van 'ontmoedigden' op de arbeidsmarkt zal het nog tot 2023 duren voor de werkloosheid in de buurt komt van de evenwichtswerkloosheid.

Figuur 2.3 De output gap in 2017 is met name gedreven door de arbeidsmarkt (links); alle bestedingscategorieën dragen positief bij aan de groei (rechts)

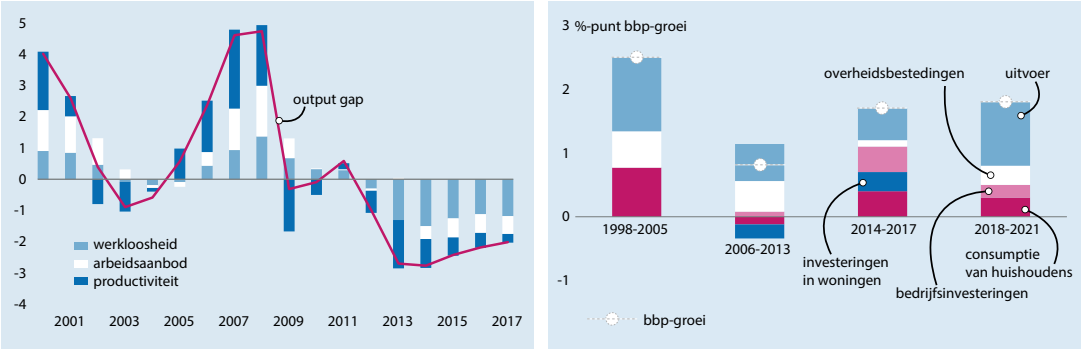

Bron: CBS, eigen berekeningen (link).

2.2.3 De vraagkant van de Nederlandse economie

De feitelijke groei trekt aan door een gestaag herstel van zowel de binnenlandse als de buitenlandse bestedingen (zie figuur 2.3 rechts).

[17] Gelauff, G.G.M, D. Lanser, A. van der Horst and A.C. Elbourne, Roads to Recovery, CPB Book, 2014. (link)

Bescheiden consumptiegroei

De consumptie draagt positief bij aan de groei, ook al groeit deze niet uitbundig. De consumptie van huishoudens neemt in de periode 2018-2021 jaarlijks gemiddeld met 1% toe. Deze groei is voornamelijk toe te schrijven aan een bescheiden toename van het reëel beschikbaar inkomen, met name door de groei van de werkgelegenheid. De reële contractloonstijging en de groei van het uitkeringsinkomen zijn beperkt.

Het reëel beschikbaar inkomen neemt, na de lastenverlichting in 2016, slechts beperkt toe. Er is weliswaar sprake van een reële loonstijging voor de meeste werknemers, maar daar staan negatieve effecten tegenover van oplopende zorgpremies en de doorwerking van eerder ingezet beleid (zie paragraaf 3.3). De lichte toename van de reële huizenprijzen geeft een kleine positieve bijdrage aan de consumptie. Huishoudens zijn sinds de crisis voorzichtiger geworden met hun uitgaven en sparen meer. De extra besparingen in 2016 en 2017 ten gevolge van de lastenverlichting zullen vermoedelijk in de jaren daarna worden uitgegeven ten gunste van de consumptie. De spaarquote keert terug tot het niveau van 2015.

Tabel 2.3 Consumptie, inkomen en besparingen van huishoudens, 1998-2021

	1998-2005	2006-2013	2014-2017	2018-2021
	mutaties per jaar in %			
Consumptie	2,4	-0,3	1,3	1,0
Reëel beschikbaar gezinsinkomen				
Arbeidsinkomen	1,1	0,0	2,8	1,2
Uitkeringsinkomen	1,6	1,1	-1,1	-0,7
Overig (a)	2,6	-1,7	3,2	1,6
totaal inkomen	1,5	-0,1	1,8	0,8
	% beschikbaar gezinsinkomen in eindjaar (b)			
Besparingen				
Individueel	-1,9	-0,4	1,6	0,9
Collectief (c)	7,6	7,7	7,3	6,9
Totaal	5,6	7,3	8,8	7,8

(a) Rente- en dividendbaten, toegerekend inkomen uit eigen woning en niet-uitgekeerd beleggingsinkomen van levensverzekeringsmaatschappijen.
(b) Inclusief collectieve besparingen.
(c) Saldo pensioenpremies en pensioenuitkeringen.

De inkomenssituatie van huishoudens laat een duidelijke verbetering zien ten opzichte van de crisisjaren. Figuur 2.4 illustreert de ontwikkeling van inkomens, consumptie en besparingen over de periode 1998-2021. De periode 1998-2000 liet een sterke stijging zien van de huizenprijzen, waardoor huishoudens de mogelijkheid hadden om de consumptieve bestedingen sterker te laten stijgen dan het reëel beschikbaar inkomen. Dat vertaalde zich in een daling van de vrije spaarquote van ruim 5% in 1995 tot -1,5% in 2007. Na het begin van de crisis in 2008/2009 en de daarmee gepaard gaande vermogensverliezen (huizen) hebben huishoudens hun best gedaan om de trend bij de besparingen om te buigen. Door de

gematigde inkomensontwikkeling gebeurde dat vooral door lagere uitgaven. In de periode 2009-2014 daalden de uitgaven van huishoudens gecumuleerd met ca. 4,5%.

In het mlt-scenario is uitgegaan van een stijging van de rente, in lijn met de geleidelijke sluiting van de output gap. De veronderstelde rentestijging leidt tot een verbetering van de dekkingsgraden, waardoor de pensioenpremies kunnen dalen naar 13,6% in 2021 en indexatie van 1,2% mogelijk wordt.

Figuur 2.4 Inkomen, consumptie en besparingen van huishoudens

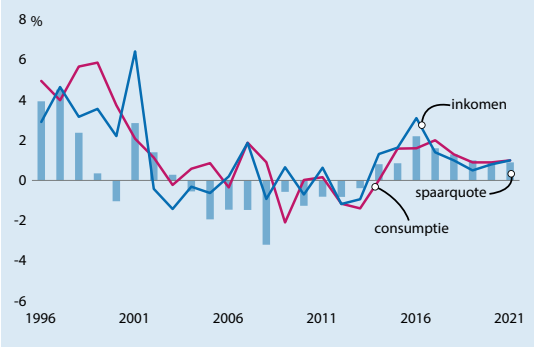

Bron: CBS, eigen berekeningen (link).

Overheidsbestedingen stijgen met 1,3% per jaar

De overheidsbestedingen stijgen in de periode 2018-2021 met 1,3% per jaar. Dat is volledig toe te schrijven aan de reële toename van de zorguitgaven van 3,4% per jaar. De werkgelegenheid en reële bestedingen van het Rijk laten geen stijging zien. Bij de zorg is op basis van ongewijzigd beleid een toename te verwachten vanwege de demografische ontwikkeling (toename aantal ouderen), de stijging van het inkomen, duurdere zorg en een overige groei van de zorguitgaven. Figuur 2.5 laat zien dat deze groei bij de zorg in het verlengde ligt van het historisch gemiddelde.[18] In de jaren na de crisis zijn de reële zorguitgaven door bezuinigingen niet of nauwelijks gestegen en is de vraag naar zorg ten gevolge van lage inkomensgroei licht afgenomen.

Figuur 2.5 Reële groei overheidsconsumptie

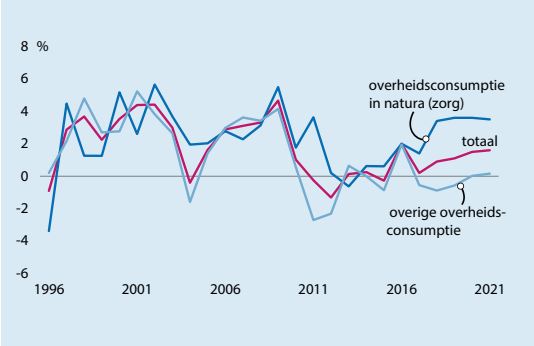

Bron: CBS, eigen berekeningen (link).

[18] Mot, E., K. Stuut, P. Westra en R. Aalbers, Raming van de zorguitgaven 2018-2021, CPB Achtergronddocument, 2016.

Bescheiden investeringsgroei; productiecapaciteit in lijn met de vraag

De bedrijfsinvesteringen (exclusief voorraden) nemen in de periode 2018-2021 toe met 2,7% per jaar. Deze groei is toereikend om de productiecapaciteit in lijn te houden met de vraag. Bedrijven zetten een lichte verbetering van de winstmarge om in een toename van de bedrijfsinvesteringen. De verbetering van de winstmarge is het gevolg van lagere kapitaallasten door de lage rente. In de periode 2018-2021 loopt de rente op en stabiliseert de winstmarge. Per saldo blijft de kapitaalinkomensquote vrijwel ongewijzigd.

De investeringsgroei komt beduidend lager uit dan in de periode 2014-2017. Tijdens de grote recessie, de eurocrisis en in de nasleep daarvan stonden de bedrijfsinvesteringen onder druk. Door het economisch herstel van de afgelopen jaren zijn de bedrijfsinvesteringen sterk toegenomen met een groei van 5,5% per jaar. De investeringsquote komt daardoor eind 2017 hoger uit dan het gemiddelde over de laatste twintig jaar (zie figuur 2.6). Vanaf 2018 groeien de bedrijfsinvesteringen 0,9% meer dan het bbp, waardoor de investeringsquote nog bescheiden toeneemt.

Figuur 2.6 Investeringsquote hoger dan langjarig gemiddelde

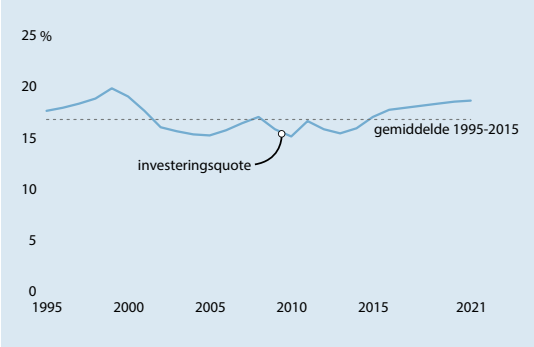

Bron: CBS, eigen berekeningen (link).

Tabel 2.4 Investeringen bedrijvensector, 1998-2021

	1998-2005	2006-2013	2014-2017	2018-2021
	mutaties per jaar in %			
Bedrijfsinvesteringen (exclusief voorraden)	1,7	1,6	5,5	2,7
Investeringen in woningen	1,0	-6,4	11,0	1,4
	niveaus in eindjaar in %			
Kapitaalinkomensquote marktsector (a)	24,1	20,4	21,8	21,6
Investeringsquote (b)	15,3	15,5	18,0	18,7

(a) Dat is 100 minus de arbeidsinkomensquote.
(b) In procenten van de bruto toegevoegde waarde tegen basisprijzen (exclusief onroerendgoedsector).

Ook de investeringen in woningen groeien minder hard dan in de periode 2014-2017. De sterke groei in de afgelopen jaren is vooral toe te schrijven aan een stevig herstel op de woningmarkt sinds de crisis. Na 2017 is de inhaalgroei min of meer gerealiseerd en is de beperkte groei van de investeringen in 2018-2021 toereikend om toekomstige sloop van woningen te vervangen, kwaliteitsverbeteringen uit te voeren en de groei van het aantal huishoudens te accommoderen. De groei van het aantal huishoudens zwakt af naar 0,6% per jaar, onder invloed van demografische ontwikkelingen.

Uitvoer groeit in lijn met de wereldhandel

De Nederlandse uitvoer zal profiteren van de versnelling van de wereldhandel in de periode 2018-2021, maar van uitbundige groei is nog geen sprake. De prijsconcurrentiepositie verbetert marginaal en heeft daardoor nauwelijks een extra positieve invloed op de Nederlandse handel. Het uitvoervolume van goederen en diensten groeit gemiddeld met 4,3% (zie tabel 2.5). Voor de Nederlandse economie is de uitvoer van binnenlands geproduceerde goederen het belangrijkst. Deze component versnelt bescheiden maar blijft met een groei van 3,9% iets achter bij de wereldhandel. De hoogste groei wordt verwacht voor de wederuitvoer (5,6%). Groeivoeten van boven de 10%, zoals vóór de crisis, zijn echter niet te verwachten. Dit is in lijn met de wereldwijde afzwakking van de handelsgroei ten opzichte van de bbp-groei (zie kader 'Vertraagt de wereldhandel structureel?').

Tabel 2.5 Invoer en uitvoer van goederen en diensten, 1998-2021

	1998-2005	2006-2013	2014-2017	2018-2021
	mutaties per jaar in %			
Invoervolume goederen en diensten	5,7	2,9	4,6	4,2
Uitvoervolume goederen en diensten	5,7	3,2	4,0	4,3
Invoerprijs goederen en diensten	0,3	2,0	-2,4	0,6
Uitvoerprijs goederen en diensten exclusief energie	0,1	1,3	-0,1	0,3
	niveau in % bbp in eindjaar			
Saldo lopende rekening	7,3	11,0	10,5	10,2

Ondanks de gematigde groei van de binnenlandse vraag neemt de invoer jaarlijks met 4,2% toe. Dat is zowel het gevolg van de wederuitvoer als van de invoer van energie en grondstoffen gegeven de relatief lage olie- en grondstoffenprijzen. Het saldo op de lopende rekening neemt licht af naar 10,2% bbp. In de mlt-periode nemen de besparingen van de overheid toe, in lijn met het overschot op de begroting. De besparingen van huishoudens en bedrijven dalen. Per saldo stijgen de besparingen, maar minder sterk dan het bbp, waardoor het saldo op de lopende rekeningen bescheiden daalt.

2.2.4 Herstel arbeidsmarkt

De werkloosheid daalt van 6,9% in 2015 naar 5,5% in 2021. Het tempo van de werkloosheidsdaling ligt lager dan in eerdere herstelperioden 1996-2001 en 2005-2008, (zie figuur 2.7, links). De groei van de werkgelegenheid en die van het arbeidsaanbod zijn

gematigd (zie figuur 2.7, rechts). Per saldo overstijgt de werkgelegenheidstoename de toename van het arbeidsaanbod om te resulteren in een daling van de werkloosheid.

Figuur 2.7 Werkloosheid daalt langzamer dan in voorgaande periodes (links) als gevolg van relatief beperkte werkgelegenheidsgroei (rechts)

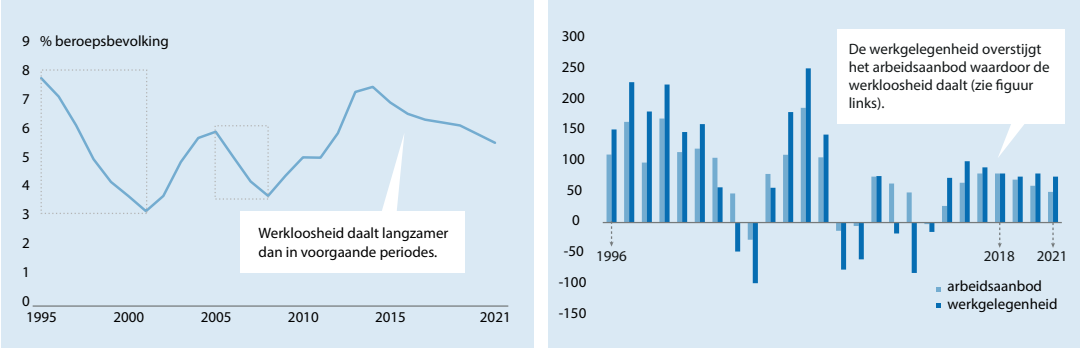

Bron: CBS, eigen berekeningen (link).

De gematigde groei van de werkgelegenheid is onder meer het gevolg van de krimp van de werkgelegenheid bij de overheid (zie figuur 2.8 links).[19] In lijn met de groei van de zorguitgaven neemt ook de werkgelegenheid in de zorg toe, maar blijft de groei duidelijk onder de groeipercentages zoals deze te zien waren aan het begin van deze eeuw (zie figuur 2.8 links). In de marktsector leidt de gestaag aantrekkende economie tot een groei van de vraag naar arbeid, om de toegenomen productie te kunnen realiseren (zie figuur 2.8 rechts).

De groei van het arbeidsaanbod is in historisch perspectief gematigd (zie figuur 2.7 rechts). De potentiële beroepsbevolking groeit minder hard en de inhaalgroei van de arbeidsparticipatie van vrouwen vlakt af.[20] De arbeidsparticipatie van 50-plussers[21] en van vrouwen van middelbare leeftijd blijft wel stijgen. Ook leidt het beleid (met name de lastenverlichting uit het 5 miljard-pakket en de stijging van de AOW-leeftijd) tot een hoger arbeidsaanbod. De verhoogde instroom van asielzoekers leidt geleidelijk tot een stijging van het arbeidsaanbod.[22] Een deel van de asielzoekers zal Nederland weer verlaten na het verkrijgen van een verblijfsvergunning. [23]

---

[19] De werkgelegenheid bij de overheid krimpt cumulatief met 1,6% in de periode 2018-2021.
[20] Zie Euwals, R., M. de Graaf-Zijl en A. den Ouden, 2014, Arbeidsaanbod tot 2060, CPB Achtergronddocument (link).
[21] Dit geldt ondanks dat een deel van de 55-plussers die zich ontmoedigd hebben teruggetrokken tijdens de crisis, niet meer terugkeren op de arbeidsmarkt.
[22] Zie ook het kader 'Hoe zitten asielzoekers in de raming?' in het *Centraal Economisch Plan 2016*.(link)
[23] Het aantal asielmigranten in de raming sluit aan bij de recente bevolkingsprognose van het CBS, waarin veronderstellingen worden gemaakt over de migratie, zie CBS, 2016, Veronderstellingen asielmigratie voor bevolkingsprognose 2015-2016 (link). Hierin wordt onder meer verondersteld dat een deel van de asielinstroom geen tijdelijke verblijfsvergunning krijgt en dus niet leidt tot asielmigratie. Het CBS veronderstelt verder dat het toekenningspercentage afneemt van 70% in 2015 naar 50% vanaf 2019, zie Duin, C. van, L. Stoeldraijer, H. Nicolaas, J. Ooijevaar, A. Sprangers, 2015, Kernprognose 2015–2060: Hoge bevolkingsgroei op korte termijn, CBS Bevolkingstrends, 2015(9), december 2015 (link). De gemiddelde jaarlijkse asielmigratie komt hierdoor uit op respectievelijk 20.000 personen in de periode 2018-2021 en 45.000 personen in de periode 2014-2017. Cumulatief gezien bedraagt de asielmigratie respectievelijk 80.000 personen in de periode 2018-2021 en 180.000 personen in de periode 2014-2017. De verwachting is echter dat een deel van de asielmigranten na verloop van tijd Nederland weer verlaat. Op basis van het gedrag van asielmigranten uit 1995 wordt in de bevolkingsprognose van het CBS aangenomen dat een derde deel van de asielmigranten uiteindelijk weer uit Nederland vertrekt.

Het aantal mensen dat de zoektocht naar een betaalde baan heeft opgegeven, groeide de afgelopen jaren onder invloed van de hoge werkloosheid en het lage aantal vacatures. Onder invloed van de gestaag aantrekkende economie en de lagere werkloosheid neemt deze ontmoediging af en overstijgt het aantal toetreders tot de arbeidsmarkt het aantal mensen dat ontmoedigd raakt.

Tabel 2.6 Kerngegevens arbeidsmarkt (a)

	1998-2005	2006-2013	2014-2017	2018-2021
Beroepsbevolking (mutaties per jaar in %)	1,1	0,9	0,4	0,8
Werkzame beroepsbevolking (mutaties per jaar in %)	1,1	0,7	0,6	1,0
Werkloze beroepsbevolking (in duizend personen, niveau in	490	645	570	510
Werkloze beroepsbevolking (niveau in eindjaar in %)	5,9	7,3	6,3	5,5

(a) Het CPB gebruikt met ingang van het *CEP 2016* gewerkte uren in plaats van arbeidsjaren als maatstaf voor de input van arbeid. Dit heeft gevolgen voor de cijfers over loonvoeten en werkgelegenheid. Hierover is een CPB Achtergronddocument met meer toelichting beschikbaar.

Figuur 2.8 Werkgelegenheidsgroei in markt en zorg (a) (links); productiegroei met name gedreven door arbeidsproductiviteit (b) (rechts)

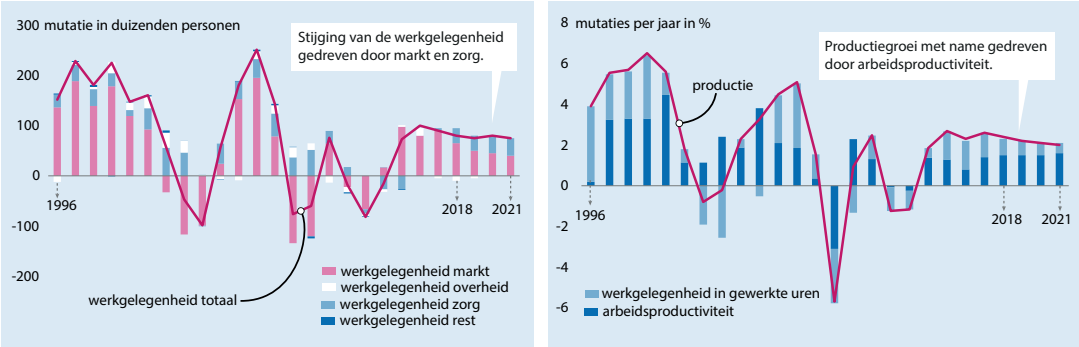

Bron: CBS, eigen berekeningen (link).

2.2.5 Arbeidsmarkt en lage inflatie zorgen voor reële loongroei

Na de geringe prijsstijging in 2016 van 0,3%, zal de inflatie (in termen van de geharmoniseerde consumentenprijsindex) toenemen tot 1,8% in 2021. De Nederlandse inflatie ligt iets boven die van de eurozone. De inflatie profiteert van de gestage economische groei en de lichte stijging van de olieprijs. Inflatie wordt beïnvloed door internationale ontwikkelingen en onderliggende kostenontwikkelingen. Deze elementen hangen deels met elkaar samen.

De internationale factoren hebben een beperkte, opwaartse invloed op de Nederlandse inflatie. In de periode 2018-2021 neemt de euro in waarde toe ten opzichte van de Amerikaanse dollar, zodat de wisselkoersen een drukkend effect hebben op de Nederlandse inflatie. Dit wordt de komende jaren meer dan gecompenseerd door een opwaarts effect van de olieprijzen.

Figuur 2.9 Beperkte kostenstijgingen drukken Nederlandse inflatie

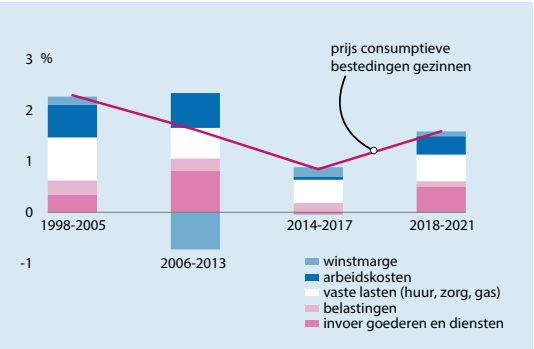

Bron: CBS, eigen berekeningen (link).

De kostenontwikkelingen wijzen op een hogere inflatie in de periode 2018-2021 vergeleken met de vier jaar ervoor (zie figuur 2.9). Vooral de prijsontwikkeling van ingevoerde goederen en diensten draagt ertoe bij dat de inflatie hoger is. De arbeidskostenontwikkeling laat eenzelfde tendens zien als de invoerprijzen en draagt daardoor ook bij aan de hogere inflatie. Wel is de opwaartse invloed van de arbeidskosten beduidend minder groot dan in het eerste decennium van deze eeuw. De huren hebben de komende jaren een minder sterke opwaartse invloed dan in de afgelopen jaren.

Figuur 2.10 Loon en productiviteitsgroei marktsector in lijn bij reële toename contractlonen

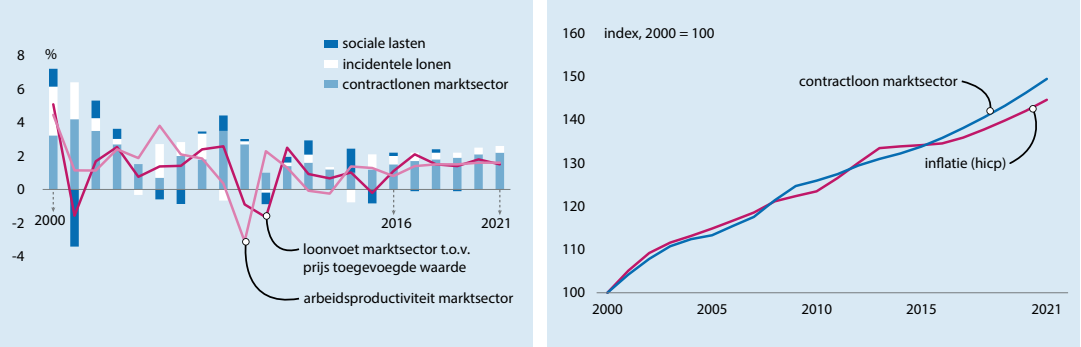

Bron: CBS, eigen berekeningen (link).

De loonvoetontwikkeling in de marktsector, gedefleerd met de prijsontwikkeling van de toegevoegde waarde, is in de mlt-periode ongeveer in lijn met de arbeidsproductiviteitsgroei (figuur 2.10 links). Hierdoor verandert de arbeidsinkomensquote (aiq) de komende jaren nauwelijks en is deze met 78,4% in 2021 nagenoeg gelijk aan het gemiddelde in de periode 1995-2014. Net als in de meeste afgelopen jaren levert de contractloonstijging met een gemiddelde groei van 2,0% de grootste bijdrage aan de loonvoetontwikkeling. Door de verder dalende werkloosheid en de toenemende arbeidsproductiviteit stijgen de contractlonen sterker dan de inflatie. De incidentele lonen groeien met 0,4% per jaar. De sociale lasten van werkgevers stijgen nauwelijks. De lagere pensioenpremies worden gecompenseerd door hogere ziektekostenpremies.

De contractlonen in de marktsector nemen in de periode 2018-2021 meer toe dan de inflatie, zodat de reële contractlonen in 2021 ongeveer met 3% zijn gestegen ten opzichte van het niveau in 2016. In dat jaar was het reële loon ongeveer gelijk aan dat in het jaar 2000 (figuur 2.10 rechts). In de eerste vijftien jaar van deze eeuw was het beeld wisselend. Perioden met reële contractloonstijging werden afgewisseld door perioden met reële contractloondaling. Zo daalden de reële lonen tussen 2010 en 2014 met ruim 3,5%. In de twee jaar daarna werd deze daling weer bijna gecompenseerd en zorgde de lage inflatie voor een sterke toename van de reële contractloonontwikkeling in de marktsector.

3 Overheidsbegroting en koopkracht

3.1 De overheidsfinanciën tot en met 2021

3.1.1 Inleiding

De overheidsbegroting gaat van een tekort van 1,2% bbp in 2017 naar een overschot van 0,6% bbp in 2021 (tabel 3.1 en figuur 3.1). Uitgedrukt in mld euro verbetert het EMU-saldo van het Rijk en de sociale fondsen reëel met 13 mld euro (zie tabel 3.2). Dit is op basis van een bbp-groei van 1,8% per jaar en ongewijzigd beleid. De overheidsuitgaven exclusief zorg en sociale zekerheid (uitgaven op de Rijksbegroting in enge zin) zijn gebaseerd op de beleidsarme meerjarencijfers, waarbij alleen rekening is gehouden met de demografische ontwikkeling en de loon- en prijsstijgingen (zie paragraaf 3.5 over de beleidsuitgangspunten). Dit betekent een beperkte volumegroei voor deze uitgaven (tabel 3.2). Voor de zorguitgaven is uitgegaan van een sterke endogene groei (zie paragraaf 3.2). De uitgaven voor sociale zekerheid nemen tussen 2017 en 2021 wat af, met name door de daling van de werkloosheid, terwijl de toename van de AOW-uitgaven beperkt blijft door de oplopende AOW-gerechtigde leeftijd. Per saldo resulteert dit in een daling van de collectieve uitgaven met 1,5% bbp tussen 2017 en 2021. De lastenquote stijgt vooral door hogere lastendekkende zorgverzekeringspremies, die toenemen met 0,6% bbp. Het structurele tekort is vanaf 2019 minder dan 0,5% bbp, waardoor de begroting conform de middellangetermijndoelstelling (MTO) is (zie tekstkader voor de berekening van het structurele saldo). In 2021 is zelfs sprake van een (marginaal) structureel overschot. Vanaf 2019 zijn de ontwikkeling van het structurele saldo en de gecorrigeerde overheidsuitgaven conform de Europese begrotingsregels (zie tekstkader 'De verkenning en de Europese begrotingsregels'). De overheidsschuld duikt in 2019 onder de Europese schuldnorm van 60% bbp en komt in 2021 uit op 54% bbp. Deze schuldontwikkeling is behalve door de tekortontwikkeling beïnvloed door de nominale bbp-stijging en door financiële transacties, zoals de veronderstelde verdere privatisering van ABN AMRO.

Tabel 3.1 Kerngegevens collectieve financiën 2016-2021

	2016	2017	2018	2019	2020	2021
	% bbp					
Bruto collectieve uitgaven	43,8	43,4	42,8	42,5	42,2	41,9
Collectieve lasten	37,5	37,7	38,0	38,3	38,5	38,6
Niet-belastingmiddelen	4,6	4,5	4,4	4,2	4,1	4,0
EMU-saldo	-1,7	-1,2	-0,4	0,1	0,4	0,6
w.v. EMU-saldo lokale overheid	-0,3	-0,2	-0,2	-0,2	-0,2	-0,2
EMU-saldo structureel (EC-methode)	-1,6	-1,2	-0,6	-0,2	0,0	0,1
EMU-schuld	65,4	64,1	61,6	58,9	56,4	54,0

Tabel 3.2 Vermindering overheidstekort, mutatie tussen 2017 en 2021

	Mld euro in prijzen 2017	Procenten %
Reële stijging belastingen en premies	26,9	10,3
w.v. Rijksbelastingen	17,9	11,3
Sociale premies	9,0	8,8
Reële stijging uitgaven onder de kaders	12,6	4,9
w.v. Rijksbegroting in enge zin	3,8	3,4
Sociale zekerheid en arbeidsmarktbeleid	-0,3	-0,4
Zorg	9,1	13,3
Reëel beslag overige EMU-relevante posten	1,2	11,1
Verbetering EMU-saldo rijk en sociale fondsen	13,1	

Figuur 3.1 Kerngegevens collectieve financiën 1961-2021

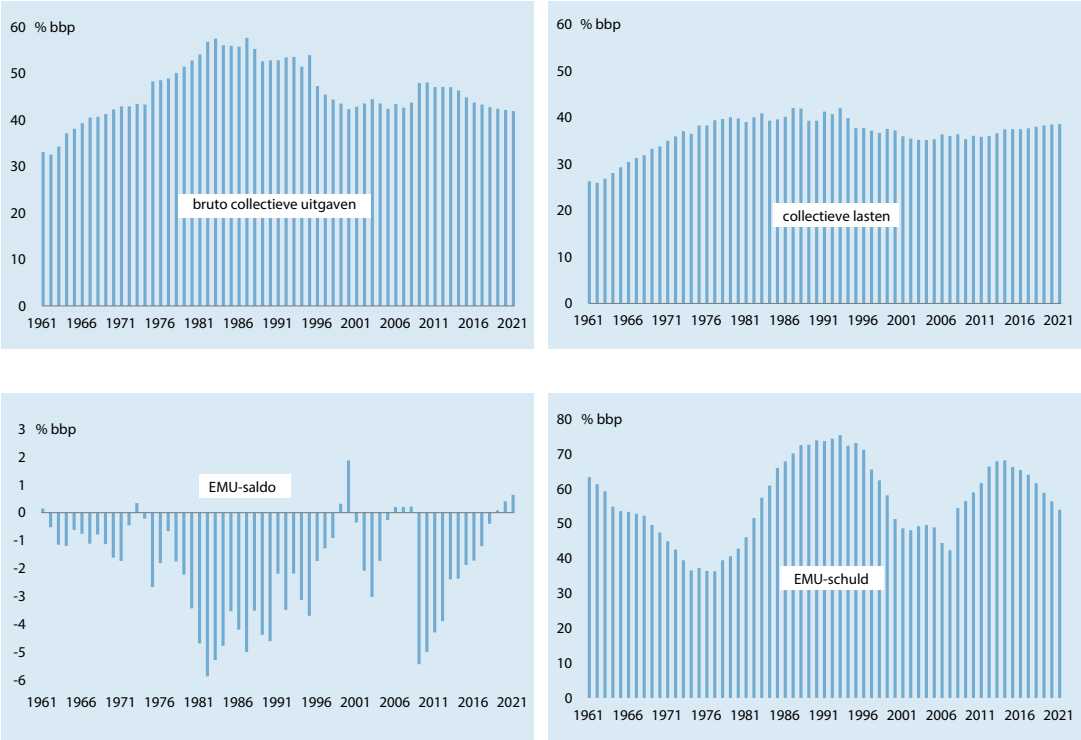

Bron: CBS en CPB (link).

Het houdbaarheidssaldo is +0,7% bbp (zie paragraaf 3.4). Daarmee is de begroting houdbaar op lange termijn; het huidige niveau van overheidsvoorzieningen blijft betaalbaar zonder verdere aanpassingen in collectieve inkomsten en uitgaven. Bij uitgavenintensiveringen en lastenverlichtingen met een saldo-effect van 5 mld euro in de komende kabinetsperiode ten opzichte van het geschetste basispad zou de begroting nog houdbaar zijn. Het houdbaarheidssurplus zou ook als buffer kunnen dienen om onverwachte uitgavenstijgingen of tegenvallende inkomstenontwikkelingen op te vangen.[24]

[24] Voor opties voor toekomstig begrotingsbeleid zie Suyker, W., 2016, Opties voor begrotingsbeleid, CPB Policy Brief 2016/02 (link).

Berekening van het structurele EMU-saldo

Het structurele EMU-saldo is het feitelijk EMU-saldo gecorrigeerd voor de conjunctuur en bijzondere eenmalige factoren. De conjunctuurcorrectie is afhankelijk van het feitelijke bbp-niveau ten opzichte van het potentiële bbp-niveau; als het feitelijke bbp kleiner is dan het potentiële bbp dan is er een negatieve bijdrage van de conjunctuur aan het EMU-saldo. Het potentiële bbp wordt berekend door voor de determinanten daarvan, waaronder arbeidsaanbod, evenwichtswerkloosheid en productiviteit, de structurele trends te bepalen. Filters spelen daarbij een belangrijke rol. Het resultaat is daardoor afhankelijk van de periode waarover de berekening plaatsvindt. Toevoegen of wijzigen van nieuwe waarnemingen en realisaties hebben daardoor met terugwerkende kracht gevolgen voor de potentiële productie in eerdere jaren. Dit geldt vooral voor de meest interessante jaren: de verkenningsjaren aan het einde van de beschouwde periode.

In de kortetermijnprojecties wordt de Europees overeengekomen methodiek voor berekening van potentiële bbp toegepast.(a) Zo zijn voor de berekening van het structurele saldo in het *Centraal Economisch Plan 2016* het potentiële bbp en de output gap berekend op basis van realisaties en ramingen tot en met 2017. In deze publicatie is dezelfde aanpak toegepast voor de middellange termijn. Dit betekent dat potentieel bbp en output gap in 2018 zijn berekend op basis van cijfers tot en met 2018 en die voor 2019 op basis van cijfers tot en met 2019, etc. Bij de huidige raming voor de bbp-groei betekent het toevoegen van jaren dat voor eerdere jaren de potentiële groei opwaarts en de output gap neerwaarts wordt aangepast (zie figuur).

Figuur Berekende potentiële groei en output gap

Potentiële groei (EC-methode) **Output gap (EC-methode)**

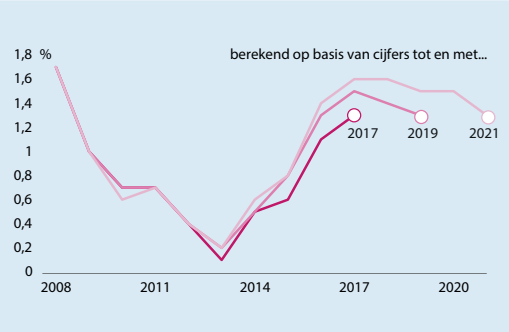

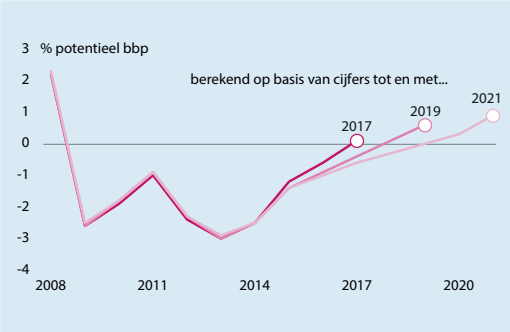

Bron: CPB berekeningen op basis van EC-methode (link).

Figuur Berekend structureel EMU-saldo

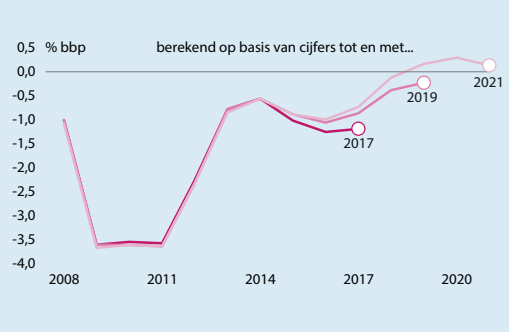

Bron: CPB berekeningen op basis van EC-methode (link).

(a). Havik, K., e.a., 2014, The Production Function Methodology for Calculating Potential Growth Rates & Output Gaps, European Economy. Economic Papers. 535 (link).

De verkenning en de Europese begrotingsregels

De mutatie van het structurele EMU-saldo en de gecorrigeerde collectieve overheidsuitgaven in deze middellangetermijnverkenning zijn vergeleken met de jaarlijkse begrotingsopdrachten gegeven de Europees overeengekomen begrotingsregels die worden verwacht op basis van deze verkenning (zie figuur). De initiële begrotingsopdracht is berekend op basis van de schatting van potentiële groei en output gap in het jaar van vaststelling van de begrotingsopdracht (zie tekstkader 'Berekening van het structurele EMU-saldo').

In 2018 blijft de verbetering van het structurele EMU-saldo achter bij de begrotingsopdracht en overtreft de uitgavengroei de maximaal toegestane groei. De verschillen in 2018 zijn echter niet significant (minder dan 0,5% bbp). In de daaropvolgende jaren geven de Europese begrotingsregels begrotingsruimte: het structurele EMU-saldo zou meer kunnen verslechteren dan in de raming en de uitgavengroei zou hoger kunnen zijn. Doordat het structurele saldo boven de middellangetermijndoelstelling (MTO) ligt, is er in 2020 en 2021 ruimte voor een gecorrigeerde uitgavengroei die ruim ligt boven de trendmatige groei van het bbp.

Volgens de Europese begrotingsregels dient de overheidsschuld minder dan 60% bbp te zijn, of dient deze in ieder geval met een twintigste van het verschil met de 60%-norm per jaar af te nemen. Vanaf 2019 is de verwachte overheidsschuld minder dan 60% bbp en in 2018 neemt het verschil met de 60%-norm voldoende af (zie figuur).

Figuur Het structurele saldo (links) en de overheidsschuld (rechts)

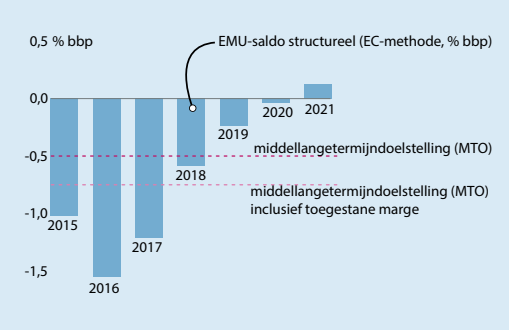

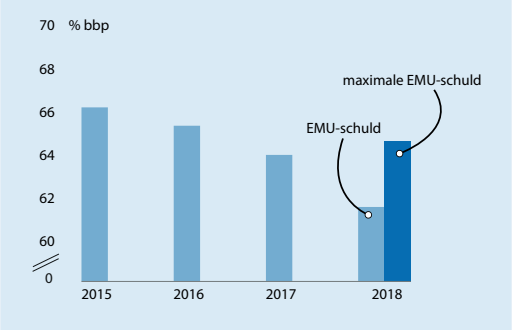

Bron: CPB berekeningen (link).

Figuur Het structurele saldo (links), de uitgavenregel (rechts) en de Europese begrotingsopdracht

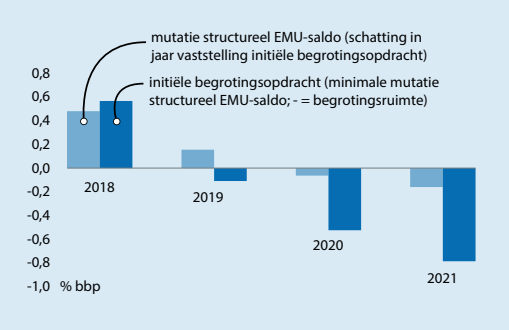

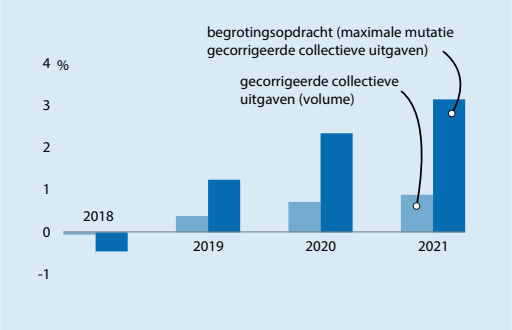

Bron: CPB berekeningen (link).

3.1.2 Collectieve lasten

De belasting- en premieontvangsten nemen toe van 37,7% bbp in 2017 tot 38,6% in 2021 (tabel 3.3), een reële toename van 27,4 mld euro (tabel 3.4). Deze stijging is gebaseerd op de geraamde ontwikkeling van de heffingsgrondslagen (-0,3% bbp) en de beleidsmatige lastenontwikkeling (+1,2% bbp). Het is in lijn met het verleden dat de beleidsmutatie groter is dan nul en de endogene mutatie kleiner is dan nul (figuur 3.2).

De beleidsmatige lastenontwikkeling tussen 2017 en 2021 is reëel 8,4 mld euro (1,2% bbp). Deze verhoging van de lasten betreft voornamelijk de toenemende Zvw-premies als gevolg van de stijgende zorguitgaven. Ook nemen de lasten toe vanwege een beleidsmatige stijging van de SDE+-heffing. In de bijlage wordt de beleidsmatige lastenontwikkeling verder toelicht.

Figuur 3.2 Cumulatieve mutatie belasting- en premieontvangsten beleid (links) en endogeen (rechts) in % bbp[25]

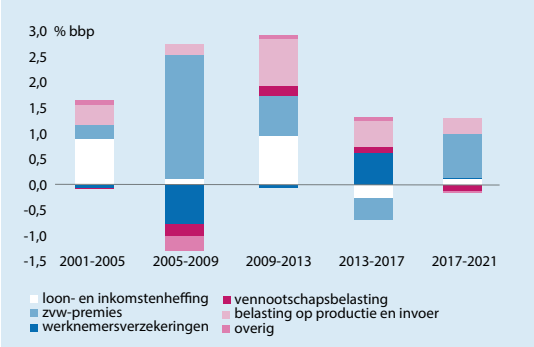

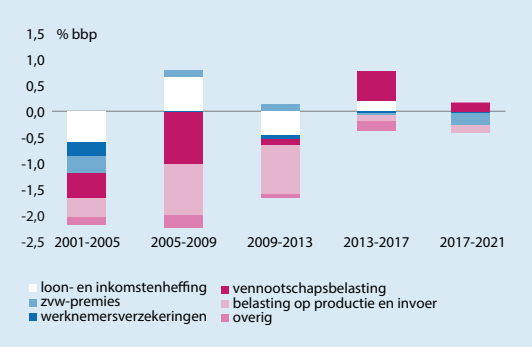

Bron: CBS en CPB (link).

Tabel 3.3 Belastingen en premies 2005-2021, %bbp

	2005	2009	2013	2017	2021	Beleidsmutatie 2017-2021	Endogene mutatie 2017-2021
loon- en inkomstenheffing	12,2	13,0	13,5	13,5	13,6	0,1	0,0
Premies werknemersverzekeringen	3,5	2,7	2,6	3,2	3,1	0,0	0,0
Zvw-premies	2,2	4,7	5,6	5,2	5,8	0,8	-0,2
Vennootschapsbelasting (excl. gas)	2,8	1,6	1,6	2,3	2,4	-0,1	0,2
Belasting op productie en invoer	12,1	11,3	11,3	11,7	11,9	0,3	-0,1
Overige belastingen	2,5	2,0	2,0	1,9	1,8	0,0	0,0
Totaal belastingen en premies	35,4	35,4	36,6	37,7	38,6	1,2	-0,3

Behalve door beleid nemen de belasting- en premieontvangsten toe met 19,1 mld euro door de toename van de heffingsgrondslagen. Dit is ongeveer 1,4 mld euro lager dan bij een met het bbp gelijk opgaande ontwikkeling van de ontvangsten (tabel 3.4). Gecorrigeerd voor beleid dalen de belasting- en premieontvangsten dus ten opzichte van het bbp (endogene mutatie, 0,3% bbp, tabel 3.3). De progressiefactor (de stijging van de nominale belasting- en premieontvangsten ten opzichte van de stijging van het nominale bbp) is dus kleiner dan 1.

[25] Cumulatieve mutatie per vier jaar in % bbp. De mutatie 2017-2021 betreft dus de cumulatieve mutatie in de jaren 2018, 2019, 2020 en 2021.

Dit wordt voor een deel gedreven door een enigszins achterblijvende consumptie, waardoor de opbrengsten van de btw en andere productgebonden belastingen achterblijven. Dit effect wordt versterkt door een afnemende consumptie van brandstoffen en tabak, waardoor de accijnzen in % bbp afnemen. Ook is er sprake van een endogene daling van de Zvw-premies, doordat de groei van het aantal volwassenen achterblijft bij de bbp-groei. De aantrekkende economie leidt tot stijgende opbrengsten van de vennootschapsbelasting.

Het progressie-effect in de loon- en inkomstenheffing is reëel 4,2 mld euro. Omdat de schijfgrenzen gecorrigeerd worden voor de inflatie en de loonontwikkeling groter is dan de inflatie, neemt het aantal inkomens in de hogere schijven toe. Hierdoor stijgen de belastingontvangsten. Dit wordt echter onder meer gecompenseerd door de achterblijvende indexatie van pensioenen, het enigszins achterblijven van de IH-plichtige winst en het achterblijven van de uitkeringen bij de lonen. Per saldo is de endogene mutatie van de loon- en inkomstenheffing vrijwel gelijk aan 0,0% bbp (zie figuur 3.2).

Tabel 3.4 Mutatie belasting- en premieontvangsten 2017-2021 in mld euro, prijzen 2017

	Mutatie 2017-2021
Belasting- en premieontvangsten	27,4
wv. Rijk	26,9
wv. lokale overheid	0,6
Beleidsmatige lastenontwikkeling	8,4
wv. Rijk	8,6
wv. lokale overheid	-0,2
Endogene mutatie	19,1
wv. Rijk	18,3
wv. lokale overheid	0,8

De toename van de Rijksbelastingen en de sociale premies (exclusief de lokale heffingen) is gelijk aan 26,9 mld euro (zie ook tabel 3.1 en 3.4). Ongeveer een derde van dit effect is toe te rekenen aan beleidsmaatregelen. De overige stijging wordt veroorzaakt door endogene toename van de heffingsgrondslagen.

3.1.3 Uitgaven onder de huidige kaders

Uitgaven onder de huidige kaders nemen reëel met 12,6 mld euro toe tussen 2017 en 2021 (zie tabellen 3.1 en 3.5). Dit is op basis van het economische beeld zoals gepresenteerd in hoofdstuk 2 en de beleidsuitgangspunten zoals weergegeven in paragraaf 3.6. Het grootste deel van de stijging betreft zorguitgaven (9,1 mld euro). In paragraaf 3.2 wordt verder op de zorguitgaven ingegaan.

Tabel 3.5 Reële uitgavenmutatie per kader tussen 2017 en 2021

	Mld euro in prijzen 2017	Procenten %
Rijksbegroting in enge zin	3,8	3,4
Koppeling lonen	2,5	
Prijsbijstelling	0,9	
Gemeente- en Provinciefonds	0,4	2
Bijdrage voor internationale samenwerking (hgis)	-0,1	-2
EU-afdrachten	0,3	4
Overig	-0,2	
w.v. Economische Zaken (o.a. SDE+)	*2,1*	48
Veiligheid & Justitie	*-0,4*	-4
Onderwijs, Cultuur & Wetenschappen	*-0,6*	-2
Asiel aanpassing o.b.v. CBS-prognose	*-1,1*	-84
Sociale zekerheid en arbeidsmarktbeleid	-0,3	-0,4
w.v. volume AOW	0,6	1,8
volume ANW, AKW	-0,1	-12,6
volume arbeidsongeschiktheid	0,1	0,9
volume WW, WWB	-1,3	-9,3
overig volume	-0,4	-3,6
koppeling uitkeringen en samenstellingseffect	0,7	23
Zorg	9,1	13,3
w.v. Wlz/Zvw	2,4	13
Zvw	5,9	14
overig	0,8	
Reële stijging uitgaven onder de kaders	12,6	4,9

De uitgaven op de Rijksbegroting in enge zin stijgen reëel met 3,8 mld euro tussen 2017 en 2021 (tabel 3.5). Deze stijging komt vooral door hogere ambtenarensalarissen. De salarissen stijgen in reële termen door de koppeling aan de marktsector. Deze koppeling leidt tot een reële stijging doordat contractlonen in de marktsector sterker stijgen dan de bbp-deflator. De uitgaven stijgen ook door hogere prijzen van de overheidsconsumptie en door hogere EU-afdrachten. Daarnaast nemen de uitgaven aan de stimulering van duurzame energie (SDE+) toe; deze staan op de begroting van het ministerie van Economische Zaken.

In de raming worden de uitgaven aan asielopvang en onderwijs voor asielmigranten berekend met behulp van de veronderstellingen met betrekking tot asielmigratie van het CBS zoals gemaakt in de bevolkingsprognose 2015-2060[26]. Na een relatief hoge instroom van asielzoekers in 2016 en 2017 wordt een daling voorzien in de jaren daarna, wat tot een daling van de uitgaven aan asielopvang en onderwijs leidt.

De reële uitgaven aan Onderwijs, Cultuur en Wetenschap dalen vanwege lagere leerlingenaantallen in het primair en voortgezet onderwijs vanwege ontgroening (zie tabel 3.6). Hier staat wel een stijging van de leerlingenaantallen in het hoger onderwijs tegenover.

[26] Zie CBS, 2016, Veronderstellingen asielmigratie voor bevolkingsprognose 2015-2060 (link)

Tabel 3.6 Bevolkingsprognose naar leeftijd, mutatie 2017-2021

	Procenten %
5 tot 10 jaar	-3,9
10 tot 15 jaar	-3,3
15 tot 20 jaar	-0,9
20 tot 25 jaar	2,7

De reële uitgaven onder het kader sociale zekerheid en arbeidsmarktbeleid dalen 0,3 mld euro tussen 2017 en 2021. Als percentage van het bruto binnenlandse product dalen de uitgaven aan sociale zekerheid van circa 11,7% bbp in 2017 naar 11,2% in 2021. Dit is het gevolg van beleid en conjunctuur. De AOW-uitgaven hebben de grootste bijdrage in deze daling. Als gevolg van de beperkte volumestijging stijgen de AOW-uitgaven minder hard dan het bbp. Daarnaast dalen de WW- en bijstandsuitgaven als % bbp. Dit is het gevolg van een daling van het WW-volume en de prijsontwikkeling bijstand die vanwege beleid lager is dan de ontwikkeling van het bbp.

De stijging van het aantal AOW-uitkeringen wordt beperkt door de verhoging van de AOW-leeftijd. Bij de arbeidsongeschiktheidsuitkeringen is sprake van een stijging van het aantal WAO/WIA-uitkeringen, terwijl het aantal Wajong-uitkeringen begint te dalen. Dit laatste is het gevolg van de Participatiewet; sinds 2015 staat instroom in de Wajong alleen nog open voor volledig en duurzaam arbeidsongeschikte jonggehandicapten.

Tabel 3.7 Uitkeringsvolumes en i/a ratio, 2017-2021

	2017	2021	2017-2021
	duizenden	duizenden	%
Uitkeringsvolumes (a)			
AOW	3100	3145	1,5
ANW	25	25	0,0
Ziektewet en Wulbz	295	295	0,0
Arbeidsongeschiktheid totaal	660	660	0,0
w.v. WAO/WIA/WAZ	460	470	2,2
Wajong	200	190	-5,0
Werkloosheidsuitkering	305	260	-14,8
WWB/IOAW/IOAZ	420	430	2,4
Totaal	4815	4815	0,0
Actieven (b)	6865	7085	3,2
	%	%	%-punt
I/a-ratio (c)	70	68	-2,2
w.v. AOW	45	44	-0,8
Overig	25	24	-1,4

(a) In duizenden (volledige) uitkeringsjaren.
(b) Het arbeidsvolume exclusief ziekteverzuim, in duizenden arbeidsjaren.
(c) Ratio van inactieven ten opzichte van actieven, in procenten.

Bij het aantal werkloosheidsuitkeringen zet de daling voort als gevolg van de verder aantrekkende conjunctuur. Hoewel ook het aantal bijstandsuitkeringen (met vertraging) afhankelijk is van de werkloosheidsontwikkeling, is in de bijstand vooralsnog sprake van een stijging van het aantal uitkeringen. Het beperken van de Wajong en de WSW vergroot namelijk de doelgroep voor de bijstand. Daarnaast zullen asielzoekers de komende jaren een beroep doen op inkomensondersteuning via de bijstand. Per saldo neemt de i/a-ratio af van 70% in 2017 naar 68% in 2021.

De bruto collectieve uitgaven dalen met 1,5% bbp tussen 2017 en 2021 (tabel 3.8). Dit komt met name doordat de toename van de uitgaven aan sociale zekerheid, openbaar bestuur, rente en onderwijs achterblijft bij die van het nominale bbp. De zorguitgaven stijgen tussen 2017 en 2021 met 0,5% bbp.

Tabel 3.8 Collectieve uitgaven, 2005-2021

	2005	2013	2017	2021	Mutatie 2017-2021
	in % bbp				
Openbaar bestuur	9,7	9,5	8,7	8,2	-0,5
Veiligheid	1,6	1,8	1,6	1,6	0,0
Defensie	1,2	1,2	1,0	1,0	0,0
Infrastructuur	1,6	1,6	1,4	1,3	-0,1
Onderwijs	5,1	5,3	5,2	4,9	-0,3
Zorg	6,6	9,9	9,4	9,9	0,5
w.v. AWBZ/Wlz	3,6	3,9	2,5	2,6	0,1
Zvw	3,0	5,5	5,7	6,1	0,4
overig (o.a. Wmo)	0,0	0,5	1,2	1,2	0,0
Sociale zekerheid	10,9	12,7	11,7	11,1	-0,6
w.v. AOW/ANW	4,5	5,1	5,1	4,8	-0,3
WW en bijstand	2,0	2,5	1,8	1,6	-0,2
arbeidsongeschiktheid	1,9	1,6	1,9	1,8	-0,1
overig (o.a. zorgtoeslag)	2,5	3,4	2,9	3,0	0,1
Overdrachten aan bedrijven	1,6	1,7	1,4	1,4	0,0
Internationale samenwerking	1,9	1,9	1,6	1,6	0,0
Rente	2,2	1,5	1,2	0,9	-0,3
Bruto collectieve uitgaven	42,4	47,1	43,4	41,9	-1,5
	in % totale werkgelegenheid				
Werkgelegenheid overheid	15,4	14,5	14,1	13,3	-0,8
Werkgelegenheid zorg	12,9	14,8	13,9	14,8	0,9

3.1.4 Overige EMU-relevante posten

Naast uitgaven onder de kaders en belastingen en premies zijn er nog andere posten relevant voor het EMU-saldo. Deze overige EMU-relevante posten hebben een negatief effect op het EMU-saldo van 1,2 mld euro. Dit komt met name door een stijging van de uitgaven aan zorgtoeslag en aan zorg niet kader-, wel saldorelevant. Deze zorgkosten die niet kaderrelevant zijn, maar wel EMU-relevant, bestaan uit administratiekosten van zorgverzekeraars en het exploitatiesaldo van zorgverzekeraars. Deze stijging komt vooral door een toename van het exploitatiesaldo zorgverzekeraars. In 2021 stellen

zorgverzekeraars de nominale premie nagenoeg lastendekkend vast, terwijl het exploitatiesaldo van zorgverzekeraars in 2017 ongeveer -1 mld euro bedraagt.

De dividendontvangsten uit staatsdeelnemingen nemen af door de veronderstelde verkoop van ABN AMRO en ASR Verzekeringen. De rente-uitgaven dalen door een gemiddeld lagere rente op langlopende schulden en door een daling van de overheidsschuld. De gasbaten zijn vrijwel constant.

Tabel 3.9 Overige EMU-relevante posten, mutatie tussen 2017 en 2021

	Mld euro in prijzen 2017	Procenten %
Totaal	1,2	11,1
w.v. niet-belastingmiddelen gas	0,0	1
zorgtoeslag	1,2	29
rente	-1,7	-22
zorg niet kader wel saldo	1,1	
staatsdeelneming ABN/ASR	0,5	-100
overig	0,1	

3.2 Collectieve zorg tot en met 2021

Gemeten in lopende prijzen stijgen de collectieve zorguitgaven van 68 mld euro in 2017 naar 82 mld euro in 2021 (zie tabel 3.10). De jaarlijkse nominale groei van de zorguitgaven in de raming is 4,9%. Dit is duidelijk hoger dan de groei in de afgelopen jaren (2011-2017) met gemiddeld 1,9%. Als percentage van het bbp stijgen de zorguitgaven duidelijk, van 9,4% in 2017 tot 9,9% in 2021. De raming voor 2018-2021 impliceert een toename van zorg per persoon en de introductie van nieuwe behandelmethoden, in lijn met de ontwikkeling op langere termijn.

De belangrijkste reden voor de hogere groei in de middellangetermijnverkenning is dat het effect van de ombuigingen uit de periode 2011-2017 afloopt. Deze ombuigingen drukken het groeitempo van de collectieve zorguitgaven in de periode 2011-2017 met gemiddeld 2,4% per jaar. Zij hebben geleid tot een lager niveau van de uitgaven, maar verlagen daarmee niet de groeivoet in de ramingsjaren (zie kader) [27]. De raming voor 2018-2021 gaat uit van ongewijzigd beleid. [28] Dit resulteert in een hogere groei in de ramingsperiode.

De middellangetermijnverkenning voor de zorg volgt het advies van de technische werkgroep Zorgkeuzes in Kaart (TW).[29] De realistische raming voor de Zvw, Wlz en rijksbijdragen Wmo en Jeugdzorg is op basis van ongewijzigd beleid. De onderliggende overige groei is gebaseerd op een lange referentieperiode (1990-2010): naast demografische en epidemiologische ontwikkelingen is daarbij ook rekening gehouden met reële lonen en

[27] Het kader 'waarom is de groeiraming niet lager?' elders in deze paragraaf gaat in op de verschillen tussen de ramingsperiode en de tussenperiode (2011-2017).
[28] Wel heeft de geleidelijke ingroei van enkele eerder genomen maatregelen nog enig effect in deze jaren.
[29] Zie "Advies MLT-raming zorg, 17 april 2015". De Technische Werkgroep bestond uit personeelsleden van de ministeries van AZ, EZ, FIN en VWS en personeelsleden van het CPB. (link)

prijzen en het effect van inkomensgroei op vraag- en aanbodfactoren in de zorg.[30] De referentieperiode 1990-2010 is daarbij niet gecorrigeerd voor beleid, omdat deze periode als geheel is verondersteld beleidsneutraal te zijn.[31] Tegenover een decennium met restrictief beleid en een lage groei van de zorguitgaven staat een decennium met expansief beleid en een hoge groei.

Tabel 3.10 Ontwikkeling collectieve zorguitgaven 1990-2021 (lopende prijzen)

	2010	2017	2021
	mld euro		
Totaal functie zorg	59	68	82
AWBZ/Wlz-uitkeringen	22	18	21
Zvw-uitkeringen	34	41	50
overig (w.o. Wmo/jeugd)	3	8	10
	in % bbp		
Totaal functie zorg	9,4	9,4	9,9
AWBZ/Wlz-uitkeringen	3,6	2,5	2,6
Zvw-uitkeringen	5,3	5,7	6,1
overig (w.o. Wmo/jeugd)	0,5	1,2	1,2
	1991-2010 (a)	2011-2017 (b)	2018-2021
	% groei per jaar		
Totaal	6,1	1,9	4,9
AWBZ/Wlz-uitkeringen	5,9	-3,2	4,7
Zvw-uitkeringen	6,1	2,9	5,0
Wmo en Jeugdzorg (c)	6,8	23,9	4,9

a) De groei 1991-2010 betreft geconstrueerde bruto reeksen conform de wettelijke regelingen na 2015, op basis van de Zorgrekeningen; De groei vanaf 2011 betreft netto uitkeringen conform Nationale rekeningen plus de Rijksbijdrage Wmo/Jeugd (BKZ-deel)
b) De groeivoeten van vooral de Wmo/Jeugdzorg en de AWBZ/Wlz zijn vertekend door de overhevelingen rond de invoering van de Wet langdurige zorg en de decentralisatie van zorgtaken in 2015.
c) De hier getoonde groeivoet betreft alleen Wmo en jeugdzorg voor zover deze deel uitmaken van de functie zorg. De rest van overig functie zorg (vooral opleidingsfonds) wordt hier niet getoond met het oog op de aansluiting naar tabel 3.11.

De nominale groei is in de ramingsjaren met gemiddeld 4,9% per jaar duidelijk lager dan de 6,1% groei tussen 1990 en 2010. Een behoorlijk deel van deze verandering kan worden toegeschreven aan het inflatietempo. Gecorrigeerd voor de andere ontwikkeling van de prijs van het bbp is het reële groeitempo met 3,4% per jaar niet veel lager dan de jaren 1990-2010. Een nadere analyse van de determinanten van het reële groeitempo laat behalve het beleid diverse veranderingen zien voor elk van de subperioden (zie tabel 3.11).

De bijdrage van demografische en epidemiologische factoren aan de groei van de uitgaven ligt in alle perioden rond de 1%. In de ramingsperiode is het effect van de vergrijzing sterker

[30] Zie CPB Achtergronddocument 'Een MLT-raming voor de zorg 2018-2021', Mot et al (2016).
[31] De impliciete aanname is dat het huidige zorgstelsel dezelfde onderliggende groeitrend kent als in de periode 1990-2010. Verschillende zorgstelsels kunnen vanwege verschillen in efficiency een ander uitgavenniveau kennen (zie ook de OESO-studie van Joumard et al, 2010, Health care systems; efficiency and institutions, link), maar dit hoeft niet te betekenen dat de onderliggende trend anders is.

dan in de referentieperiode.[32] Ook het tempo van loonstijgingen beïnvloedt de reële groei van de zorgkosten. Het gaat dan om de vraag in hoeverre de loonstijgingen in Nederland de stijging van de prijs van het bbp te boven gaan. Voor een arbeidsintensieve sector als de zorg is dat een belangrijk gegeven. In de ramingsperiode is de bijdrage van reële lonen en prijzen 0,7% per jaar.

Inkomensgroei kan via vraag- en aanbodfactoren een opwaartse druk uitoefenen op de zorguitgaven. In de ramingsperiode ligt dit effect met 0,7% flink lager dan de 1,3% in de periode 1990-2010, vanwege de lagere structurele inkomensgroei per hoofd van de bevolking.[33] De overige groei bevat diverse andere determinanten van het reële groeitempo van de zorguitgaven. In alle perioden hadden deze overige factoren een opwaarts effect op de uitgaven van rond de 1% per jaar.

Tabel 3.11 Ontwikkeling collectieve zorguitkeringen en Wmo/Jeugdzorg 1990-2021 (a,b)

	1991-2010	2011-2017	2018-2021
	groei in % per jaar		
Nominale groei	6,1	1,9	4,9
Algemene inflatie (prijsmutatie bbp)	2,2	0,9	1,5
Reële groei	3,9	1,1	3,4
Bijdragen aan reële groei:			
Demografische/epidemiologische factoren	0,9	1,3	1,2
Reële lonen en prijzen	0,7	1,0	0,7
Beleidseffecten	-	-2,4	-0,1
Inkomensgroei	1,3	0,5	0,7
Overige groei(c)	1,0	0,7	0,9
Totaal reële groei	3,9	1,1	3,4

a) De groei 1991-2010 betreft geconstrueerde bruto reeksen conform de wettelijke regelingen na 2015, op basis van de Zorgrekeningen; De groei vanaf 2011 betreft netto uitkeringen conform Nationale rekeningen plus de Rijksbijdrage Wmo/Jeugd (BKZ-deel)
b) De onderdelen tellen niet altijd op tot het totaal vanwege afronding.
c) De overige groei in de ramingsperiode wijkt iets af van die in de referentieperiode vanwege een verschil bij de jeugdzorg.

De groei van de zorguitgaven in de middellangetermijnverkenning impliceert een toename van de hoeveelheid zorg per persoon. Het aantal zorgverleners per patiënt blijft immers constant zolang de zorguitgaven toenemen met de bijdrage van demografische en epidemiologische factoren en reële lonen en prijzen. De groei vanwege inkomensgroei en overige factoren daarbovenop impliceert extra ruimte voor nieuwe behandelmethoden en/of meer zorg per persoon.

De geraamde groei voor de Zvw, Wlz en Wmo/jeugdzorg ontlopen elkaar weinig en liggen op of net onder de 5%. De bijdrage van demografische en epidemiologische factoren is wat hoger bij de Wlz, daartegenover staat een hogere overige groei bij de Zvw. De normeringssystematiek voor de indexatie van deze rijksbijdrage voor de Wmo/jeugdzorg is

[32] In de periode 2011-2017 is het effect nagenoeg gelijk aan de ramingsperiode.
[33] De bijdrage van inkomensgroei aan de groei van de zorguitgaven is gelijk aan 0,6*(1,6%-0,45%)=0,7%, waar 0,6 de inkomenselasticiteit is en waar 1,6% en 0,45% respectievelijk de potentiële groei van het bbp en de bevolkingsgroei zijn in de ramingsperiode.

nog niet bekend voor de jaren van de middellangetermijnraming. In de huidige raming is gerekend met een rijksbijdrage die in dezelfde mate groeit als de geraamde uitgaven.[34] Daarmee is ook in de raming voor de Wmo/jeugdzorg sprake van een toename van de hoeveelheid zorg per persoon tussen 2017 en 2021.

Waarom is de geraamde groei van de zorguitgaven niet lager?

De zorguitgaven zijn de afgelopen jaren zeer gematigd gegroeid. De gemiddelde reële groei van 2010 tot 2017 is met 1,1% zelfs lager dan de bijdrage van demografische en epidemiologische factoren. In de raming is de reële groei van de zorguitgaven met 3,4% echter weer flink hoger. Waarom ramen we deze hoge groei voor de ramingsjaren? Waarom trekken we de lage groei van de afgelopen jaren niet gewoon door?

De lage groei in de afgelopen jaren wordt grotendeels verklaard door twee determinanten: de ombuigingen in die jaren en de lage bijdrage van de inkomensgroei. Zoals te zien is in tabel 3.10, was de bijdrage aan de groei vanuit de andere determinanten ook in 2011-2017 aanwezig.

Beleidsmaatregelen drukken de groei met 2,4% per jaar in de jaren 2010 tot 2017. Zo is het eigen risico in de Zvw in 2012 en 2013 extra verhoogd en drukken de maatregelen in het kader van de gesloten hoofdlijnakkoorden het groeitempo. Deze maatregelen betekenen ook een verdere finetuning van het Zvw-stelstel; Verder hebben zorgverzekeraars sinds de afschaffing van de macronacalculatie een sterkere prikkel om scherp zorg in te kopen. De scherpere zorginkoop leidt na enkele jaren lagere groei tot een lager niveau van zorguitgaven. Ook op de langdurige zorg is omgebogen. De invoering van de nieuwe Wet langdurige zorg en de decentralisaties van zorgtaken naar gemeenten gingen gepaard met aanzienlijke kortingen.(a) In de raming voor 2018-2021 is het effect van beleid daarentegen minimaal.

Ook de bijdrage van de inkomensgroei aan de groei van de zorguitgaven was in de jaren 2011-2017 lager dan in de ramingsjaren. Door de grote recessie lag de economische groei meerjarig lager. Dit heeft ook effect op de zorguitgaven naast de voorgenomen ombuigingen om de begroting weer op orde te brengen. De inkomensgroei via vraag- en aanbodfactoren heeft invloed op de zorguitgaven, bijvoorbeeld via minder innovatie en nieuwe behandelmethoden, maar ook via een lager besteedbaar inkomen.

De resterende overige groei ligt in de jaren 2011-2017 nog dichtbij de 1%. De onderliggende trend van stijgende zorguitgaven door overige factoren lijkt dus niet veranderd door het beleid. De geraamde groei bij ongewijzigd beleid is daarom in lijn met de trends in de lange referentieperiode (1990-2010). Het groeiverschil tussen de ramings- en referentieperiode kan worden verklaard door de lagere inkomensgroei en de hogere bijdrage van demografische en epidemiologische effecten in de ramingsperiode.

a) Dit is geen uitputtende opsomming van het gevoerde beleid. Voor een uitgebreider overzicht van maatregelen zie bijvoorbeeld de verwerking van Regeerakkoorden (link) en (link).

De ontwikkeling in de zorguitgaven wordt ook weerspiegeld in de arbeidsmarkt. De werkgelegenheid in de zorg in 2017 is ongeveer hetzelfde als die in 2010, maar in de ramingsperiode neemt de werkgelegenheid in de zorg toe met 2,3% per jaar.

[34] De overige groei in de jeugdzorg in de raming is 0. De overige groei uit de referentieperiode is voor de jeugdzorg niet overgenomen. Zie CPB Achtergronddocument Mot et al (2016) voor meer detail.

3.3 Koopkracht 2018-2021 en effecten op inkomensongelijkheid na 2021

Koopkracht stijgt gemiddeld genomen niet op middellange termijn (2018-2021)

In de periode 2018-2021 groeit de mediane statische koopkracht niet ten opzichte van 2017. De contractlonen in de marktsector nemen met gemiddeld 2% per jaar toe in deze periode. Bij een inflatie (CPI) van gemiddeld 1,7%, iets hoger dan de HICP-inflatie, resulteert dit in een beperkte reële contractloonstijging van gemiddeld 0,3% per jaar. Aanvullende pensioenen worden in de periode 2018-2021 niet of beperkt geïndexeerd.

De toenemende zorgpremies hebben een negatief effect op de koopkracht van huishoudens zonder zorgtoeslag. Verder is er sprake van (reeds ingezet) beleid. De beperking van de zorgtoeslag via de norm- en afbouwpercentages is ongunstig voor de koopkracht van lagere inkomens. Alleenverdieners hebben nadeel van de jaarlijkse afbouw van de overdraagbaarheid van de algemene heffingskorting. In de periode 2018-2021 worden verder de tarieven van de tweede en derde schijf in totaal met 0,1%-punt verhoogd ten opzichte van 2017, wat ongunstig is voor huishoudens met een inkomen vanaf de tweede schijf. De beperking van de hypotheekrenteaftrek is ongunstig voor huizenbezitters. Hiertegenover staat dat het tarief van de vierde schijf in totaal met 0,2%-punt verlaagd wordt in de periode 2018-2021 en de lengte van de derde schijf wordt verlengd, wat gunstig is voor huishoudens met een inkomen vanaf de vierde schijf. Voor een overzicht van (reeds ingezet) beleid dat doorloopt tussen 2018-2021, verwijzen we naar paragraaf 3.5.

Voor werknemers geldt een positieve ontwikkeling van de mediane statische koopkracht in 2018-2021 van gemiddeld 0,1% per jaar. De contractlonen nemen naar verwachting meer toe dan de consumentenprijzen, wat zich vertaalt in een reële contractloonstijging van gemiddeld circa 0,3% per jaar. Ook de afnemende pensioenpremies in de marksector in 2018-2021 hebben een positief effect op koopkracht van werknemers.

Uitkeringsgerechtigden zien hun statische koopkracht afnemen met gemiddeld 0,2% per jaar. De uitkeringen bewegen mee met de contractlonen. Daartegenover staat dat bijstandsgerechtigden een negatief koopkrachteffect ondervinden van de afbouw van de dubbele heffingskorting in het referentieminimumloon voor de bijstand.

Gepensioneerden zien hun mediane statische koopkracht afnemen in de periode 2018-2021, met gemiddeld 0,2% per jaar. Aanvullende pensioenen worden in de periode 2018-2021 niet of beperkt geïndexeerd.

In figuur 3.3 wordt de spreiding van de statische koopkracht (gemiddeld per jaar tussen 2018 en 2021) in kaart gebracht voor de verschillende huishoudtypes. In de puntenwolken ligt 90% van de koopkrachtontwikkeling van de huishoudens tussen de bovenste en onderste lijn.

Tabel 3.12 Statische koopkrachtmutaties 2018-2021 (gemiddeld per jaar)

	2018-2021 (gemiddeld per jaar)	
	mediaan koopkrachtmutatie in % (a)	omvang in % totaal (b)
Inkomensniveau (c)		
< 175% wml	0,0	36
175 - 350% wml	-0,1	38
350-500% wml	0,1	15
> 500% wml	0,2	10
Inkomensbron (d)		
Werkenden (e)	0,1	63
Uitkeringsgerechtigden	-0,2	9
Gepensioneerden	-0,2	25
Huishoudtype		
Tweeverdieners	0,0	52
Alleenstaanden	0,0	43
Alleenverdieners	-0,2	5
Gezinssamenstelling (f)		
Met kinderen	0,0	25
Zonder kinderen	0,1	50
Alle huishoudens	0,0	100

(a) Statische koopkrachtmutaties exclusief incidentele inkomensmutaties. Het betreft het gemiddelde van de koopkrachtmutaties in 2018, 2019, 2020 en 2021.
(b) Percentage van totaal aantal huishoudens in 2018.
(c) Bruto inkomen uit arbeid of uitkering op huishoudniveau; het bruto minimumloon (wml) is in 2018 ongeveer 20.500 euro.
(d) De indeling naar inkomensbron is op basis van de hoogste inkomensbron op huishoudniveau, waarbij een huishouden waarvan hoofd of partner winstinkomen heeft, bij werkenden wordt ingedeeld. Huishoudens met vroegpensioen of studiefinanciering als hoogste inkomensbron zijn uitgezonderd.
(e) Bij de koopkrachtmutatie van werkenden wordt geen rekening gehouden met incidentele mutaties van het loon, zoals het ontvangen of wegvallen van bonussen.
(f) De indeling naar gezinssamenstelling is op basis van aanwezigheid van kinderen tot 18 jaar en is exclusief huishoudens van gepensioneerden.

Figuur 3.3 Statische koopkrachtontwikkeling 2018-2021, gemiddeld per jaar

Werkende tweeverdiener

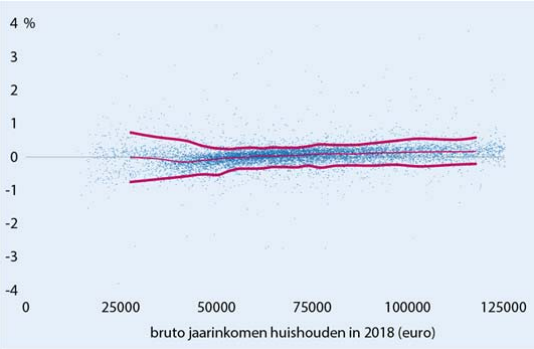

Werkende alleenverdiener

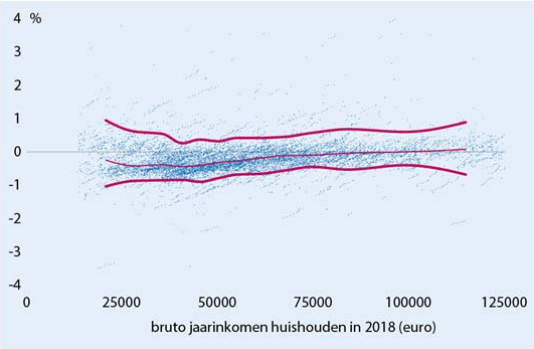

Werkende alleenstaande

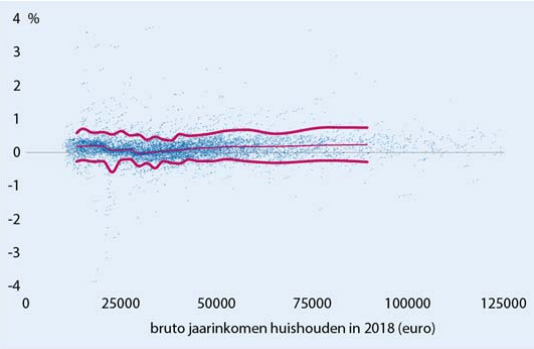

Uitkeringsgerechtigde alleenstaande

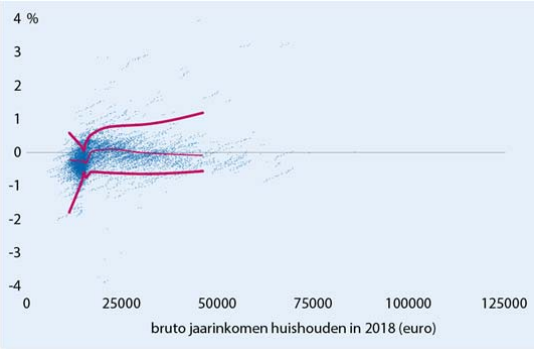

Gepensioneerde alleenstaande

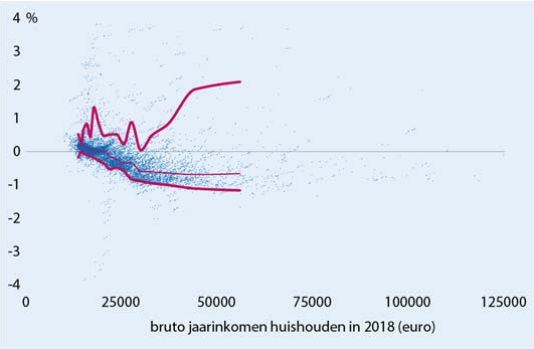

Gepensioneerde tweeverdiener

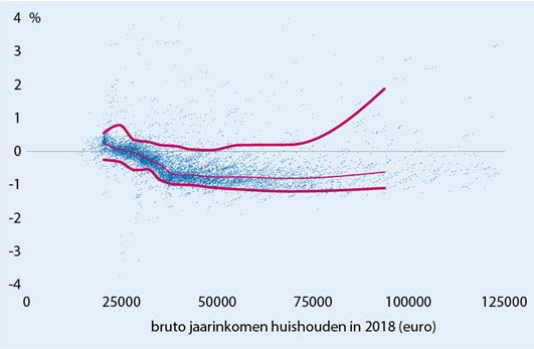

Doorlopend beleid na 2021 leidt tot toename inkomensongelijkheid

Om de langetermijneffecten van maatregelen op de koopkracht van huishoudens te berekenen, kijken we naar de inkomensongelijkheid. De medianentabel (tabel 3.12) en puntenwolken (figuur 3.3) richten zich op de (gemiddelde) middellangetermijneffecten van beleid en de ontwikkeling van lonen en prijzen op de koopkracht. Soms is er echter sprake van maatregelen die een geleidelijke transitie vergen (zoals bij de afbouw van de overdraagbaarheid van de algemene heffingskorting of de afbouw van de hypotheekrenteaftrek). De maatregel sorteert dan ook een effect op de koopkracht van huishoudens na de middellange termijn. Als maatstaf voor inkomensongelijkheid is de Gini-coëfficiënt berekend voor de steekproefhuishoudens in 2021. Vervolgens is berekend in welke mate de Gini-coëfficiënt toe- of afneemt als gevolg van het beleid na 2021. Hierbij wordt uitgegaan van het belastingstelsel en de demografie in 2021.

De inkomensongelijkheid stijgt; de Gini-coëfficiënt neemt per saldo toe met ca. 3,2%[35] tussen 2021 en 2060 door (reeds ingezet) beleid. De Gini-coëfficiënt neemt (onder andere) toe door het verlagen van de tarieven in de tweede, derde en vierde schijf (als compensatie voor de hypotheekrentemaatregelen), de verdere afbouw van de dubbele algemene heffingskorting in het referentieminimumloon voor de bijstand, de beperking van de zorgtoeslag en de verdere beperking van de overdraagbaarheid van de algemene heffingskorting voor alleenverdieners. Hiertegenover staat dat de hypotheekrentemaatregelen de inkomensongelijkheid verkleinen. Voor een overzicht van (reeds ingezet) beleid dat doorloopt na 2021 en meeloopt in de berekening, verwijzen we naar paragraaf 3.5.

3.4 De houdbaarheid van de Nederlandse overheidsfinanciën

3.4.1 Een actualisatie van het houdbaarheidssaldo

Volgens de huidige inschatting is het houdbaarheidssaldo van de Nederlandse overheidsfinanciën 0,7% van het bbp. In euro's uitgedrukt is dit 5 mld euro.[36] Dit positieve cijfer wil zeggen dat het huidige stelsel van collectieve arrangementen, rekening houdend met toekomstige wijzigingen waartoe reeds is besloten, naar verwachting kan worden voortgezet zonder op lange termijn te leiden tot een oploop van het begrotingstekort en de overheidsschuld.[37] Vanuit dit perspectief is er zelfs een lastenverlaging, uitgavenverhoging dan wel een combinatie van beide mogelijk ter grootte van dit saldo. Benadrukt moet echter worden dat dit cijfer heel gevoelig is voor de gemaakte rekenveronderstellingen (zie paragraaf 3.4.3). Dit betreft vooral de groei van de zorguitgaven op lange termijn, waar in de houdbaarheidsberekening vanaf 2022 constante arrangementen worden aangenomen, terwijl tot en met 2021 sprake is van een ontwikkeling naar steeds 'luxere' arrangementen.[38]

---

[35] Het betreft de relatieve mutatie van de Gini-coëfficiënt: (verandering van de Gini-coëfficiënt) / (Gini-coëfficiënt in 2021).
[36] Dit bedrag is geschaald naar (het bbp van) 2021, maar in prijzen van 2017.
[37] Zie voor een uitgebreide bespreking van het begrip houdbaarheidssaldo Smid, B., H. ter Rele, S. Boeters, N. Draper, A. Nibbelink, en B. Wouterse, 2014, *Minder Zorg om Vergrijzing*, CPB Boek 12.(link)
[38] In paragraaf 3.2 wordt uiteengezet dat ook voor de periode tot 2021 de verwachte groei van de uitgaven hoger is dan die bij constante arrangementen. Een bespreking van de effecten van een groei van de zorguitgaven die uitgaat boven die bij constante arrangementen, is te vinden in hoofdstuk zes van Smid e.a. (2014).

Tabel 3.13 geeft een overzicht van de huidige inschatting van de ontwikkelingen van de overheidsfinanciën tot 2060 bij constante collectieve arrangementen. Het bovenste deel laat zien dat de totale uitgaven exclusief rentebetalingen, uitgedrukt als aandeel van het bbp, tussen 2015 en 2060 beperkt toenemen met 0,4%-punt, van 43,6% van het bbp tot 44,0%. Dit is geheel toe te schrijven aan de stijging bij de zorg. De zorguitgaven lopen in deze periode op met 3,4%-punt (van 9,5% van het bbp naar 12,9%), vooral als gevolg van de vergrijzende bevolking. Vergrijzing speelt ook een rol bij de AOW, maar de uitgaven hieraan worden gedempt door de koppeling van de AOW-leeftijd aan de levensverwachting.[39] De uitgavenstijging wordt grotendeels gemitigeerd door de daling bij de algemene publieke uitgaven en in mindere mate door de daling van onderwijs- en werkloosheidsuitgaven, die zich vooral voordoet in de jaren tot 2021 (zie paragraaf 3.5).

Het middelste deel van tabel 3.13 laat zien dat de inkomsten met 2,3% bbp toenemen van 43,0% naar 45,3% bbp. Belangrijkste contribuanten hieraan zijn de inkomstenbelasting en sociale premies en de indirecte belastingen. De inkomstenbelasting en sociale premies[40] stijgen met 1,9% bbp van 21,7% naar 23,6%, vooral als gevolg van oplopende zorgpremies, dalende (aftrekbare) pensioenpremies en stijgende pensioeninkomens. De indirecte belastingen stijgen met 1,9% van het bbp van 11,6% naar 13,5%, vooral door een sterk stijgende consumptiequote als gevolg van hogere pensioeninkomens en stijgende private vermogens. Deze ontwikkelingen worden, vooral in de periode tot 2021, gedempt door de daling van 1,0% bbp (van 4,9% bbp naar 3,9%) bij de niet-belastingmiddelen (zie paragraaf 3.5). Een andere dempende invloed gaat uit van de daling van 0,8% bbp bij de gasbaten als gevolg van het uiteindelijk volledig wegvallen van deze inkomstenbron. De daling van de werkloosheid naar een structureel niveau en het daarmee samenhangende werkgelegenheidsherstel genereren extra belastingopbrengsten en doet de werkloosheidsuitgaven dalen. Ook de stijging van de arbeidsparticipatie die een gevolg is van structurele factoren, zoals een stijgend opleidingsniveau, leidt tot hogere belastingopbrengsten en een hoger houdbaarheidssaldo.

Als gevolg van het bovenstaande zullen het primaire saldo, de rentelasten, het EMU-saldo en de overheidsschuld zich gunstig ontwikkelen (zie onderste deel van tabel 3.13). Het primaire saldo stijgt tussen 2015 en 2060 met 1,9% van het bbp van -0,6%, een tekort dus, naar 1,3%, een overschot. In de tussenliggende periode worden zelfs hogere waarden bereikt omdat de stijging van belastinginkomsten zich eerder voordoet dan die van de uitgaven. Als gevolg van de hoge primaire saldi loopt ook het EMU-saldo op en daalt de overheidsschuld. Dit proces wordt in toenemende mate versterkt door de wisselwerking tussen beide variabelen en leidt er zelfs toe dat bij constante arrangementen de schuld rond 2040 volledig is afgelost en daarna overgaat in een (sterk oplopende) vermogensvorming. Als het beleid houdbaar wordt gemaakt door een permanente verlaging van het primaire saldo met 0,7% bbp (via uitgavenverhoging en/of lastenverlichting), zal de schuld aanzienlijk later volledig zijn afgelost en resulteert een relatief klein vermogen.

---

[39] In de zesjaarsperiode tot 2021 is de oploop van de AOW-leeftijd met 1¾ jaar, ofwel gemiddeld ruim een kwartaal per jaar, zelfs extra groot. Daarna is het tempo veel lager met een stijging van ruwweg een kwartaal per *twee* jaar.
[40] Tot deze post worden ook de Zvw-premies gerekend.

Tabel 3.13 Uitgaven en inkomsten overheid bij ongewijzigd beleid

	2015	2021	2040	2060
	% bbp			
Uitgaven				
Sociale zekerheid	12,2	11,2	12,2	11,7
w.v. AOW	5,1	4,8	6,1	5,3
arbeidsongeschiktheidsuitkeringen	1,9	1,8	1,7	1,9
werkloosheidsuitkeringen	1,1	0,7	0,6	0,6
overige uitkeringen	4,0	3,9	3,8	3,8
Zorg	9,5	9,9	12,3	12,9
Onderwijs	5,3	5,0	5,1	4,9
Algemene publieke uitgaven	16,6	15,1	14,4	14,5
Totaal uitgaven (excl. rente)	43,6	41,1	44,0	44,0
Rentelasten	1,3	0,9	-0,2	-1,4
Totaal uitgaven	44,9	42,0	43,9	42,6
Inkomsten				
Inkomstenbelasting en sociale premies	21,7	22,6	23,4	23,6
w.v. over pensioeninkomen	2,3	2,5	3,3	2,8
Indirecte belastingen	11,6	11,9	14,3	13,5
Vennootschapsbelasting (excl. aardgas)	2,4	2,5	2,5	2,5
Overige belastingen	1,7	1,7	2,0	1,9
Aardgasbaten (niet-belastingmiddelen + vpb)	0,8	0,3	0,1	0,0
Niet-belastingmiddelen, excl. aardgas	4,9	3,7	3,9	3,9
Totaal inkomsten	43,0	42,6	46,0	45,3
Saldo en schuld				
EMU-saldo	-1,9	0,6	2,1	2,8
Primair saldo	-0,6	1,5	1,9	1,3
EMU-schuld	66	54	-5	-31

3.4.2 Vergelijking houdbaarheidssaldo met vorige studie

Het houdbaarheidssaldo van 0,7% van het bbp is 0,3%-punt hoger dan bij de inschatting in 2014[41]. De oorzaken hiervan worden weergegeven in het middelste deel van tabel 3.14. Een negatief effect van 0,4% bbp gaat uit van het 5 miljard-pakket in 2016.[42] Dit negatieve effect wordt echter meer dan tenietgedaan door de budgettaire ontwikkelingen in recente jaren die beter waren dan voorzien. In 2015 is namelijk het saldo van de overheid, indien gecorrigeerd voor gas- en rente-uitgaven,[43] 0,5% bbp hoger dan geraamd in de vorige studie. De oorzaak hiervan is vooral dat de uitgaven, met name aan zorg en de zorgtoeslag, 0,7% bbp minder hoog zijn uitgevallen. Hiertegenover staan iets lagere belastingen. Overige factoren verklaren per saldo 0,2% bbp van het hogere houdbaarheidssaldo. Hieronder vallen onder andere meer informatie over toekomstige budgettaire ontwikkelingen (de Meerjarencijfers van het

[41] Smid, B.C., H. ter Rele, S. Boeters, N. Draper, A. Nibbelink, en B. Wouterse, 2014, *Minder Zorg om Vergrijzing*, CPB Boek 12 (link).

[42] Dit is het effect na rekening te houden met de (dempende) vervolgeffecten van de maatregel. Deze bestaan uit hogere indirecte belastingen die een gevolg zijn van de extra bestedingsruimte door de lastenverlichting en de gunstige effecten op de arbeidsparticipatie die extra belastingopbrengsten genereren.

[43] De gasbaten zijn tijdelijk en daardoor nauwelijks relevant voor de onderliggende structurele budgettaire situatie. De rente- uitgaven worden eruit gelaten omdat deze uitgavenpost slechts voor een deel doorwerkt in de houdbaarheid en bovendien onderhevig is aan fluctuaties in de rentestand.

ministerie van Financiën) en het rekening houden met een ruimere tijdshorizon bij de effecten van geleidelijk ingefaseerde maatregelen.[44]

Tabel 3.14 Houdbaarheidssaldo vergeleken met vorige studie (uit 2014)

	% bbp
Uitkomst vorige studie (MZOV)	0,4
Effecten van:	
5 miljard-pakket lastenverlichting	-0,4
Uitgangssituatie 2015 na correctie noemereffect revisie	0,5
w.v. lagere uitgaven (m.n. zorg en zorgtoeslag)	0,7
w.v. lagere inkomsten (lagere IB, hogere vpb)	-0,2
Overige factoren per saldo	0,2
Uitkomst huidige inschatting houdbaarheid	0,7

3.4.3 Gevoeligheid van houdbaarheidssaldo voor alternatieve rekenaannames

Het houdbaarheidssaldo is gevoelig voor de bij de berekeningen gemaakte aannames en dient daarom met de nodige voorzichtigheid te worden beschouwd. Dit wordt geïllustreerd door de uitkomsten van een aantal gevoeligheidsanalyses uit Smid e.a. (2014) in tabel 3.15. Bij een 0,5%-punt lagere discontovoet valt het houdbaarheidssaldo 0,8% bbp lager uit. Een 0,5% lagere productiviteitsgroei heeft een tegengesteld, maar wat kleiner, effect van 0,5% bbp. Ook een sterkere groei van de collectieve zorguitgaven blijkt aanzienlijke consequenties te hebben. Indien de groei tot 2060 1% per jaar hoger zou uitvallen dan bij de aanname van constante arrangementen, dan daalt het houdbaarheidssaldo met 5,6% bbp en zou er dus sprake zijn van een fors tekort. Ook een hogere levensverwachting heeft een negatieve invloed, omdat die leidt tot hogere zorguitgaven. Een gunstige invloed gaat daarentegen uit van een hogere arbeidsparticipatie.

Tabel 3.15 Effecten op houdbaarheidssaldo van alternatieve aannames

	% bbp
Effect op houdbaarheidssaldo bij:	
Discontovoet 0,5%-punt lager (reëel 2,5% i.p.v. 3%)	-0,8
Productiviteitsgroei 0,5%-punt lager (reëel 1,0% i.p.v. 1,5%)	0,5
1% per jaar hogere groei zorguitgaven tot 2060	-5,6
Twee jaar hogere levensverwachting	-0,3
1% hogere arbeidsparticipatie	0,3

[44] In de vorige studie was dit 'afkapjaar' 2040. Nu is dat 2060.

3.5 Beleidsuitgangspunten

Het uitgangspunt in deze verkenning is ongewijzigd beleid. Er is wel eerder ingezet beleid met consequenties na 2017; deze maatregelen worden later in deze paragraaf weergegeven. De raming van de uitgaven op het kader Rijksbegroting in enge zin is gemaakt op basis van de meerjarencijfers van de Miljoenennota 2016.[45] Deze meerjarencijfers zijn beleidsarm en worden beïnvloed door de demografische ontwikkelingen. Wat betreft de arbeidsvoorwaarden in de collectieve sector is het uitgangspunt de referentiesystematiek. Dit betekent dat de ruimte voor arbeidsvoorwaarden bij de overheid en zorg de ontwikkeling in de marktsector volgt. Verondersteld wordt dat zowel de contractlonen als de incidentele lonen in de zorg en bij de overheid globaal dezelfde ontwikkeling laten zien als in de marktsector. In deze raming zijn de rijksuitgaven voor het Gemeente- en Provinciefonds gekoppeld aan de netto gecorrigeerde rijksuitgaven (trap-op-trap-af-systematiek). Er is in deze raming een opwaartse correctie op het Gemeente- en Provinciefonds gemaakt ten opzichte van de meerjarencijfers, om de reeks te corrigeren voor beleid zonder wettelijke basis.[46] De aardgasproductie neemt naar verwachting af van 46 mld m^3 in 2017 tot 43 mld m^3 in 2021. Het effect op de winstafdracht van de opbouw van een voorziening door De Nederlandsche Bank vanwege de risico's door de kwantitatieve verruiming (QE) is in het budgettaire beeld verwerkt.

De begroting voor de lokale overheden moet sluitend zijn, maar dit hoeft niet overeen te komen met een EMU-saldo van 0% bbp. Lokale overheden kunnen schokken opvangen door op hun reserves in te teren, wat resulteert in een negatief EMU-saldo. Cijfers uit het verleden laten echter zien dat grote EMU-tekorten bij de lokale overheden van tijdelijke aard zijn. In deze raming wordt het tekort op een constant niveau van 0,2% bbp verondersteld.

In deze verkenning worden aannames gemaakt over de beursgang van ABN AMRO en ASR Verzekeringen. Er is verondersteld dat beide staatsdeelnemingen in 2021 zijn verkocht. Dit heeft een effect op de staatschuld en op de ontvangsten van dividend uit staatsdeelnemingen. De staatsschuld wordt ook neerwaarts beïnvloed door andere financiële transacties, zoals de ontwikkeling van de renteswaps.

Op het gebied van de **collectief gefinancierde zorg** is geen nieuw beleid meegenomen voor de ramingsperiode. Enkele maatregelen hebben door een geleidelijke ingroei nog enig effect in de ramingsperiode. Het aanpassen van de opleidingsduur van medisch specialisten en verdere optimalisering van het stelsel van gereguleerde concurrentie in de Zvw leiden tot een verdere besparing (0,2 mld euro). De verdere infasering van de Normatieve huisvestingscomponent in de langdurige zorg leidt tot een besparing van 0,1 mld euro. De

[45] De meerjarencijfers in de Miljoenennota 2016 lopen tot en met 2020. Het CPB heeft deze geëxtrapoleerd voor latere jaren.

[46] Het Regeerakkoord bevat een besparingsreeks lagere apparaatskosten gemeenten en provincies die oploopt van 180 mln euro in 2017 tot 495 mln euro in 2021 en structureel 1050 mln euro (link). Het CPB heeft in de doorrekening van het Regeerakkoord een vergelijkbare bezuiniging in 2017 opgenomen, maar heeft de sterke oploop in het Regeerakkoord niet gehonoreerd. Alleen oploop doordat er in eerste instantie besparingsverliezen zijn, is gehonoreerd (link). De betreffende reeks loopt daardoor in de doorrekening op van 195 mln euro in 2017 tot 244 mln euro in 2019. Dit leidt tot een positieve bijstelling ten opzichte van de meerjarencijfers van 251 mln euro in 2017.

extramuralisering van zorgzwaartepakket 1-3 heeft nog enig budgettair effect na 2017. Naast een kleine per saldo besparing, betekent dit vooral een beperkte schuif vanaf de Wlz naar vooral de Wmo.

In de raming van de Zvw-premies is gerekend met lastendekkende premies. De belangrijkste reden voor de stijging van de Zvw-premies is een sterkere groei van de Zvw-uitgaven dan van de grondslagen. De afbouw van de tijdelijke Wlz-rijksbijdrage en de stijging van het exploitatiesaldo van zorgverzekeraars dragen bij aan de stijging van de Zvw-premies. De tijdelijke rijksbijdrage vanwege de Wlz-overhevelingen wordt afgebouwd van 0,9 mld euro in 2017 tot 0 vanaf 2019. Het exploitatiesaldo van zorgverzekeraars neemt van 2017 tot 2021 met ongeveer 1 mld euro toe; er is mee gerekend dat zorgverzekeraars in 2021 een lastendekkende premie stellen, terwijl ze in 2017 nog fors interen op hun reserves.

Het algemene tarief voor de inkomensafhankelijke premie (IAB) komt daarmee uit op 7,7% in 2021. De nominale premie stijgt tot 1532 euro per persoon op jaarbasis in 2021. Het wettelijk verplicht eigen risico komt in 2021 uit op 480 euro per persoon.

De belangrijkste maatregelen wat de **sociale zekerheid** betreft in 2017-2021, zijn:

- De AOW-leeftijd wordt stapsgewijs verhoogd naar 67 jaar in 2021 en daarna gekoppeld aan de levensverwachting. Als gevolg daarvan vermindert het aantal AOW-uitkeringen, maar ook maken mensen langer aanspraak op een WW-, bijstands- of arbeidsongeschiktheidsuitkering.
- De Wet Werk en Zekerheid (WWZ) brengt de maximale WW-duur terug van 38 naar 24 maanden. Ook is de opbouw van de WW aangepast van één maand naar een halve maand per jaar vanaf tien jaar arbeidsverleden. Verder wordt inkomensverrekening toegepast en is alle arbeid vanaf een half jaar passend. De WWZ vermindert het aantal WW-uitkeringen. Een gedeelte van de voormalig WW'ers komt terecht in de bijstand.
- De IOAW voor oudere werklozen (vanaf 50 jaar) wordt geleidelijk afgebouwd. De IOW (vanaf 60 jaar) blijft tot 2020 bestaan.
- De geleidelijke afbouw van de dubbele algemene heffingskorting in het referentieminimumloon betekent een verlaging van de bijstandsuitkering. De lagere uitkering maakt de bijstand minder aantrekkelijk en dit gedragseffect leidt tot een vermindering van het aantal uitkeringen.
- De Participatiewet betekent een beperking van het aantal personen in de Wajong en WSW of beschutte werkvoorziening. Voortaan maakt een gedeelte van de doelgroep aanspraak op de bijstand.
- Derdepijlerpensioenvoorzieningen, onder andere voor zelfstandigen, worden onder voorwaarden gedeeltelijk vrijgesteld van de vermogenstoets in de bijstand. Dit leidt tot een groter beroep op de bijstand.

De volgende maatregelen wat de **sociale zekerheid** betreft na 2021, zijn:

- De AOW-leeftijdsverhoging vermindert het aantal AOW-uitkeringen en leidt ertoe dat mensen langer aanspraak maken op een WW-, bijstands- of arbeidsongeschiktheids-uitkering.

- De Wet Werk en Zekerheid brengt de WW-duur terug. Een gedeelte van de voormalige WW'ers komt in de bijstand.
- De IOAW voor oudere werklozen (vanaf 50 jaar) wordt geleidelijk afgebouwd. De IOW (vanaf 60 jaar) blijft tot 2020 bestaan.
- De geleidelijke afbouw van de dubbele algemene heffingskorting in het referentieminimumloon betekent een verlaging van de bijstandsuitkering en als gevolg daarvan vermindert het aantal bijstandsuitkeringen.
- De Participatiewet betekent dat een gedeelte van de voormalige doelgroep van de Wajong en WSW voortaan aanspraak maakt op de bijstand.
- De gedeeltelijke vrijstelling van derde pijler pensioen in de vermogenstoets in de bijstand houdt in dat meer mensen een beroep kunnen doen op bijstand.

EMU-relevante lasten

De EMU-relevante lasten stijgen tussen 2017 en 2021 met reëel 8,4 mld euro (zie tabel 3.16). Voor **gezinnen** stijgen de lasten met 5,7 mld euro, waarbij het voornamelijk gaat om stijgende lastendekkende Zvw-premies. De SDE+-heffing wordt met 1 mld euro verhoogd. De opbrengsten van de premies volksverzekeringen in de loon- en inkomstenheffing nemen toe, omdat ouderen later AOW ontvangen en dus langer AOW-premie betalen.

De lasten voor **bedrijven** nemen toe met 2,6 mld euro (reëel). Ook hier gaat het deels om een stijging van de SDE+-heffing (1 mld euro). Ook stijgen de lastendekkende Zvw-premies (2 mld euro). De Awf-premie wordt verlaagd, terwijl de Wgf-premie wordt verhoogd. De lasten voor de **overheid** nemen toe met 0,3 mld euro. Het gaat hierbij om een stijging van de lastendekkende Zvw-premies.

Tabel 3.16 Beleidsmatige lastenontwikkeling 2017-2021 in mld euro, prijzen 2017

	Beleidsmatige lastenontwikkeling 2017-2021
Gezinnen	5,7
SDE+	1,0
bpm	-0,1
loon- en inkomstenheffing	0,9
Zvw	3,8
overig gezinnen	0,0
Bedrijven	2,6
SDE+	1,0
ETS-heffing	0,2
vennootschapsbelasting	-0,9
Awf-premie	-0,4
Wgf-premie	0,6
Zvw	2,0
overig bedrijven	0,1
Overheid	0,3
Zvw	0,3
overig overheid	0,0
Beleidsmatige lastenontwikkeling (Rijk)	8,6
Lokale overheid	-0,2
Beleidsmatige lastenontwikkeling (totale overheid)	8,4

Per saldo stijgen de belasting- en premieontvangsten voor het Rijk als gevolg van beleid met 8,6 mld euro (reëel). De ontvangsten van de lokale overheden nemen beleidsmatig af met 0,2 mld euro, voornamelijk omdat de macronorm voor de ozb iets lager is dan de nominale groei van het bbp.[47]

Koopkracht en inkomensongelijkheid

Beleid in 2018-2021 dat gunstig is voor de **koopkracht**:

- De lengte van de derde schijf wordt verlengd met ruim 900 euro per jaar. Dit is gunstig voor huishoudens met een inkomen in de vierde schijf.
- Het tarief van de vierde schijf wordt met in totaal 0,2%-punt verlaagd. Dit is gunstig voor huishoudens met een inkomen in de vierde schijf.

Beleid in 2018-2021 dat ongunstig is voor de **koopkracht**:

- Het maximale aftrekpercentage van de hypotheekrenteaftrek wordt sinds 2014 met 0,5%-punt per jaar verlaagd. Dit is ongunstig voor eigenwoningbezitters met een inkomen in de vierde schijf.
- De norm- en afbouwpercentages in de zorgtoeslag worden verhoogd. Dit is ongunstig voor de koopkracht van huishoudens met lagere inkomens.
- Het tarief in de tweede en derde schijf wordt in totaal met 0,1%-punt verhoogd. Dit is ongunstig voor huishoudens met een inkomen vanaf de tweede schijf.
- De verdere afbouw van de dubbele algemene heffingskorting in het referentie-minimumloon is ongunstig voor de koopkracht van uitkeringsgerechtigden.
- De verdere beperking van de overdraagbaarheid van de algemene heffingskorting is ongunstig voor alleenverdienershuishoudens waarvan de niet-verdienende partner geboren is na 1962.
- De zelfstandigenaftrek wordt niet geïndexeerd, hetgeen ongunstig is voor zelfstandigen die aan het urencriterium voor de zelfstandigenaftrek voldoen.
- Het aangrijpingspunt van de derde schijf wordt beperkt geïndexeerd (75%) voor personen geboren na 1945. Dit is ongunstig voor gepensioneerden die na 1945 geboren zijn.

Beleid tussen 2021 en 2060 dat een effect heeft op de **inkomensongelijkheid** (gemeten aan de hand van de Gini-coëfficiënt):

- Het maximale aftrekpercentage van de hypotheekrenteaftrek wordt geleidelijk verlaagd. De hoogte van de hypotheekrenteaftrek wordt uiteindelijk gemaximeerd op het tarief van de derde schijf. Daarnaast geldt een aflossingseis voor hypotheken die afgesloten zijn vanaf 2013. De hypotheekrente is in deze gevallen alleen aftrekbaar indien de schuld (ten minste annuïtair) volledig wordt afgelost binnen dertig jaar.

[47] Toename van de belastingontvangsten van de lokale overheden in lijn met de waardeontwikkeling van het bbp worden gezien als lastenneutraal.

- Als compensatie voor de hypotheekrentemaatregelen worden de belastingtarieven van de tweede, derde en vierde schijf verlaagd t/m 2042. Bezien vanaf 2021 gaat het om een totale verlaging van 3,25%-punt (tweede en derde schijf) en 2,3%-punt (vierde schijf). Verder wordt de lengte van de derde schijf verlengd met gemiddeld genomen circa 900 euro per jaar t/m 2031.
- De dubbele algemene heffingskorting in het referentieminimumloon voor de bijstand wordt verder afgebouwd tussen 2021 en 2031.
- De algemene heffingskorting is vanaf 2023 niet meer overdraagbaar voor de niet-verdienende partner in alleenverdienershuishoudens, geboren na 1962. De uitzonderingsgroep (personen geboren vóór 1962) wordt geleidelijk kleiner t/m 2060.
- De norm- en afbouwpercentages in de zorgtoeslag worden verhoogd tot en met 2040.
- De zelfstandigenaftrek wordt niet geïndexeerd.
- Het aangrijpingspunt van de derde schijf wordt beperkt geïndexeerd (75%) voor personen geboren na 1945. De uitzonderingsgroep (personen geboren vóór 1946) wordt geleidelijk kleiner tot en met 2060.
- De AOW-partnertoeslag is vervallen voor nieuwe gepensioneerden per 1 april 2015. Voor personen die vanaf dat moment AOW ontvangen, is er geen toeslag meer voor de jongere partner. De AOW-partnertoeslag komt daarmee geleidelijk in zijn geheel te vervallen.

Bijlagen

De cijfers in de hierna volgende tabellen sluiten aan bij de Nationale rekeningen 2014.

In de cijfers is de CBS-revisie van de Nationale rekeningen over 2010 verwerkt. De cijfers voor 1995-2014 zijn gebaseerd op CBS-informatie na revisie zoals deze in juni 2015 op StatLine zijn gepubliceerd. Waar nodig is gebruik gemaakt van CPB-interpolaties en door het CPB gemaakte inschattingen met behulp van ontwikkelingen van vóór de revisie. Alle cijfers van vóór 1995 dateren van vóór de revisie 2010.

Het CPB gebruikt met ingang van het *Centraal Economisch Plan 2016* gewerkte uren in plaats van arbeidsjaren als maatstaf voor de input van arbeid. Dit heeft gevolgen voor de cijfers over loonvoeten en werkgelegenheid. Voor verdere toelichting: zie Kranendonk, H, F. Kuijpers en M. Mellens, 2016, Arbeidsvolume in gewerkte uren, CPB Achtergronddocument (link).

Alle hier opgenomen bijlagen zijn in een digitale versie beschikbaar op de website van het CPB (link).

Daarnaast wordt een aantal overzichten alleen op de website gepubliceerd en niet in de bijlagen van het *Centraal Economisch Plan,* de *Macro Economische Verkenning* en de *Middellangetermijnverkenning*. Dit zijn:

E1: Middelen en bestedingen, 1969-2021, niveaus in lopende prijzen;
E2: Middelen en bestedingen, 1970-2021, volume- (en prijs-)mutaties;
E3: Collectieve uitgaven naar functie, volume- en prijsmutaties, 1970-2021;
E4: Collectieve uitgaven naar economische categorie, 1970-2021;
E5: Kerngegevens Arbeidsmarkt, 1969-2021, niveaus;
E6: Aanvullende kerngegevens Nederland, 1995-2021.

Bijlage 1.1 Middelen en bestedingen 2018 (mld euro, mutaties per jaar in %)

	2017 in prijzen 2017	Volume-mutatie	2018 in prijzen 2017	Prijs-mutatie	2018 in prijzen 2018
Beloning werknemers	357,1	0,7	359,7	2,5	368,6
Bedrijvensector	292,4	1,2	295,7	2,4	302,9
Overheidssector	64,7	-1,2	63,9	2,7	65,7
Exploitatieoverschot (netto)	170,4				176,4
Afschrijvingen	116,7	1,6	118,5	1,9	120,8
Bedrijvensector	94,0	1,7	95,6	2,0	97,6
Overheidssector	22,7	1,1	22,9	1,4	23,2
Belastingen	84,9				87,6
Subsidies	10,1				10,3
Bruto binnenlands product marktprijzen	719,1	1,9	732,8	1,4	743,1
Invoer	506,0	4,2	527,3	1,0	532,4
Goederen	365,0	4,8	382,6	0,8	385,6
Diensten	141,0	2,7	144,7	1,4	146,8
Totale middelen	1225,0	2,9	1260,1	1,2	1275,5
Betaalde primaire inkomens	203,5				204,5
Betaalde inkomensoverdrachten	24,5				25,9
Saldo lopende transacties met het buitenland	75,2				75,6
Totaal	303,7				306,4

	2017 in prijzen 2017	Volume-mutatie	2018 in prijzen 2017	Prijs-mutatie	2018 in prijzen 2018
Consumptieve bestedingen	495,8	1,1	501,4	1,7	509,8
Huishoudens	318,2	1,3	322,3	1,4	326,7
Overheid	177,6	0,9	179,1	2,2	183,1
Uitkeringen in natura	72,5	3,4	74,9	1,2	75,8
Beloning werknemers	64,7	-0,9	64,1	2,4	65,7
Overig	40,4	-0,9	40,0	3,9	41,6
Investeringen vaste activa	145,6	2,1	148,6	2,0	151,5
Bedrijvensector	122,3	2,5	125,4	2,1	128,0
Woningen	29,3	1,6	29,7	2,6	30,5
Overige vaste activa	93,1	2,8	95,7	1,9	97,5
Overheidssector	23,2	-0,3	23,2	1,3	23,5
Veranderingen voorraden	-0,7		1,8		1,8
Nationale bestedingen	640,6	1,7	651,7	1,7	663,1
Uitvoer	584,4	4,1	608,4	0,7	612,4
Goederen	445,8	4,4	465,2	0,4	466,9
Diensten	138,6	3,3	143,2	1,6	145,5
Totale bestedingen	1225,0	2,9	1260,1	1,2	1275,5
Uitvoersaldo	78,5				80,0
Ontvangen primaire inkomens	213,9				214,9
Ontvangen inkomensoverdrachten	11,4				11,5
Totaal	303,7				306,4

Bijlage 1.2 Middelen en bestedingen 2019 (mld euro, mutaties per jaar in %)

	2018 in prijzen 2018	Volume-mutatie	2019 in prijzen 2018	Prijs-mutatie	2019 in prijzen 2019
Beloning werknemers	368,6	0,7	371,2	2,2	379,3
Bedrijvensector	302,9	1,0	306,0	2,2	312,6
Overheidssector	65,7	-0,8	65,1	2,5	66,7
Exploitatieoverschot (netto)	176,4				183,7
Afschrijvingen	120,8	1,8	123,0	1,3	124,6
Bedrijvensector	97,6	2,0	99,5	1,4	100,9
Overheidssector	23,2	1,0	23,5	1,0	23,7
Belastingen	87,6				91,0
Subsidies	10,3				10,7
Bruto binnenlands product marktprijzen	743,1	1,8	756,6	1,5	767,9
Invoer	532,4	4,1	554,4	0,3	556,1
Goederen	385,6	4,6	403,5	-0,1	402,9
Diensten	146,8	2,9	151,0	1,4	153,1
Totale middelen	1275,5	2,8	1311,0	1,0	1324,0
Betaalde primaire inkomens	204,5				205,5
Betaalde inkomensoverdrachten	25,9				27,1
Saldo lopende transacties met het buitenland	75,6				78,6
Totaal	306,4				311,6

	2018 in prijzen 2018	Volume-mutatie	2019 in prijzen 2018	Prijs-mutatie	2019 in prijzen 2019
Consumptieve bestedingen	509,8	1,0	514,9	1,8	524,0
Huishoudens	326,7	0,9	329,7	1,6	334,9
Overheid	183,1	1,1	185,2	2,1	189,1
Uitkeringen in natura	75,8	3,6	78,5	1,1	79,4
Beloning werknemers	65,7	-0,6	65,3	2,1	66,7
Overig	41,6	-0,6	41,4	4,0	43,0
Investeringen vaste activa	151,5	2,1	154,6	1,4	156,8
Bedrijvensector	128,0	2,4	131,1	1,5	133,0
Woningen	30,5	1,3	30,9	2,1	31,6
Overige vaste activa	97,5	2,7	100,2	1,3	101,4
Overheidssector	23,5	0,2	23,5	1,0	23,8
Veranderingen voorraden	1,8		3,1		3,1
Nationale bestedingen	663,1	1,4	672,6	1,7	683,9
Uitvoer	612,4	4,2	638,4	0,3	640,1
Goederen	466,9	4,5	487,9	-0,1	487,2
Diensten	145,5	3,5	150,6	1,5	152,9
Totale bestedingen	1275,5	2,8	1311,0	1,0	1324,0
Uitvoersaldo	80,0				84,1
Ontvangen primaire inkomens	214,9				215,9
Ontvangen inkomensoverdrachten	11,5				11,6
Totaal	306,4				311,6

Bijlage 1.3 Middelen en bestedingen 2020 (mld euro, mutaties per jaar in %)

	2019 in prijzen 2019	Volume-mutatie	2020 in prijzen 2019	Prijs-mutatie	2020 in prijzen 2020
Beloning werknemers	379,3	0,7	382,1	2,5	391,8
Bedrijvensector	312,6	0,9	315,5	2,5	323,4
Overheidssector	66,7	-0,2	66,6	2,8	68,4
Exploitatieoverschot (netto)	183,7				189,8
Afschrijvingen	124,6	1,8	126,9	1,4	128,6
Bedrijvensector	100,9	2,0	103,0	1,4	104,4
Overheidssector	23,7	1,1	24,0	1,1	24,2
Belastingen	91,0				94,5
Subsidies	10,7				10,9
Bruto binnenlands product marktprijzen	767,9	1,8	781,9	1,5	793,7
Invoer	556,1	4,1	578,8	0,5	581,6
Goederen	402,9	4,6	421,3	0,2	422,1
Diensten	153,1	2,9	157,5	1,3	159,5
Totale middelen	1324,0	2,8	1360,7	1,1	1375,3
Betaalde primaire inkomens	205,5				206,5
Betaalde inkomensoverdrachten	27,1				28,3
Saldo lopende transacties met het buitenland	78,6				81,1
Totaal	311,6				316,3

	2019 in prijzen 2019	Volume-mutatie	2020 in prijzen 2019	Prijs-mutatie	2020 in prijzen 2020
Consumptieve bestedingen	524,0	1,1	530,0	1,9	540,4
Huishoudens	334,9	0,9	338,0	1,8	344,2
Overheid	189,1	1,5	192,0	2,2	196,2
Uitkeringen in natura	79,4	3,6	82,3	1,3	83,4
Beloning werknemers	66,7	0,1	66,8	2,5	68,4
Overig	43,0	-0,1	42,9	3,3	44,4
Investeringen vaste activa	156,8	1,8	159,5	1,4	161,8
Bedrijvensector	133,0	2,3	136,1	1,5	138,1
Woningen	31,6	1,3	32,0	2,4	32,8
Overige vaste activa	101,4	2,7	104,1	1,2	105,4
Overheidssector	23,8	-1,5	23,4	1,1	23,7
Veranderingen voorraden	3,1		3,9		3,9
Nationale bestedingen	683,9	1,4	693,4	1,8	706,1
Uitvoer	640,1	4,2	667,3	0,3	669,3
Goederen	487,2	4,6	509,8	0,0	509,9
Diensten	152,9	3,0	157,5	1,2	159,4
Totale bestedingen	1324,0	2,8	1360,7	1,1	1375,3
Uitvoersaldo	84,1				87,7
Ontvangen primaire inkomens	215,9				216,9
Ontvangen inkomensoverdrachten	11,6				11,7
Totaal	311,6				316,3

Bijlage 1.4 Middelen en bestedingen 2021 (mld euro, mutaties per jaar in %)

	2020 in prijzen 2020	Volume-mutatie	2021 in prijzen 2020	Prijs-mutatie	2021 in prijzen 2021
Beloning werknemers	391,8	0,7	394,4	2,7	405,0
Bedrijvensector	323,4	0,8	326,0	2,7	334,7
Overheidssector	68,4	-0,1	68,4	2,9	70,3
Exploitatieoverschot (netto)	189,8				197,5
Afschrijvingen	128,6	1,9	131,0	1,5	132,9
Bedrijvensector	104,4	2,0	106,5	1,5	108,1
Overheidssector	24,2	1,1	24,5	1,3	24,8
Belastingen	94,5				97,7
Subsidies	10,9				11,2
Bruto binnenlands product marktprijzen	793,7	1,8	808,1	1,7	821,8
Invoer	581,6	4,3	606,7	0,8	611,9
Goederen	422,1	4,8	442,2	0,7	445,2
Diensten	159,5	3,1	164,5	1,3	166,7
Totale middelen	1375,3	2,9	1414,8	1,3	1433,7
Betaalde primaire inkomens	206,5				207,5
Betaalde inkomensoverdrachten	28,3				29,6
Saldo lopende transacties met het buitenland	81,1				83,9
Totaal	316,3				321,5

	2020 in prijzen 2020	Volume-mutatie	2021 in prijzen 2020	Prijs-mutatie	2021 in prijzen 2021
Consumptieve bestedingen	540,4	1,2	546,8	2,1	558,5
Huishoudens	344,2	1,0	347,5	2,0	354,5
Overheid	196,2	1,6	199,3	2,3	204,0
Uitkeringen in natura	83,4	3,5	86,3	1,6	87,7
Beloning werknemers	68,4	0,2	68,6	2,5	70,3
Overig	44,4	0,1	44,4	3,4	45,9
Investeringen vaste activa	161,8	1,8	164,7	1,5	167,2
Bedrijvensector	138,1	2,3	141,3	1,6	143,6
Woningen	32,8	1,3	33,2	2,6	34,0
Overige vaste activa	105,4	2,7	108,2	1,3	109,5
Overheidssector	23,7	-1,3	23,4	1,3	23,7
Veranderingen voorraden	3,9		4,4		4,4
Nationale bestedingen	706,1	1,4	715,8	2,0	730,1
Uitvoer	669,3	4,4	698,9	0,7	703,6
Goederen	509,9	4,8	534,2	0,5	536,9
Diensten	159,4	3,4	164,7	1,1	166,6
Totale bestedingen	1375,3	2,9	1414,8	1,3	1433,7
Uitvoersaldo	87,7				91,7
Ontvangen primaire inkomens	216,9				217,9
Ontvangen inkomensoverdrachten	11,7				11,9
Totaal	316,3				321,5

Bijlage 2 Kerngegevens voor Nederland, 2007-2021

	2007	2008	2009	2010	2011
	mutaties per jaar in %				
Internationale economie					
Relevant wereldhandelsvolume goederen en diensten	7,5	1,2	-10,3	10,1	5,7
Concurrentenprijs (a)	-1,9	0,7	-3,9	6,7	0,7
Olieprijs (dollars per vat)	72,5	96,9	61,5	79,5	111,3
Eurokoers (dollar per euro)	1,37	1,47	1,39	1,33	1,39
Lange rente Nederland (niveau in %)	4,3	4,2	3,7	3,0	3,0
Volume bbp en bestedingen					
Bruto binnenlands product (bbp, economische groei)	3,7	1,7	-3,8	1,4	1,7
Consumptie huishoudens	1,9	0,9	-2,1	0,0	0,2
Consumptie overheid	3,1	3,3	4,7	1,0	-0,2
Investeringen (inclusief voorraden)	7,2	2,6	-10,8	-1,6	3,5
Uitvoer van goederen en diensten	5,6	1,8	-8,9	10,5	4,4
Invoer van goederen en diensten	5,6	2,2	-7,7	9,3	3,5
Prijzen, lonen en koopkracht					
Prijs bruto binnenlands product	2,1	2,5	0,4	0,8	0,1
Uitvoerprijs goederen en diensten, exclusief energie	1,9	2,0	-3,1	4,3	2,3
Prijs goedereninvoer	1,7	5,4	-9,2	8,2	8,1
Inflatie, geharmoniseerde consumentenprijsindex (hicp)	1,6	2,2	1,0	0,9	2,5
Contractloon marktsector	1,8	3,3	2,7	1,0	1,2
Koopkracht, statisch, mediaan alle huishoudens	1,2	0,1	1,4	-0,5	-1,2
Arbeidsmarkt					
Beroepsbevolking	2,0	1,8	0,8	-0,3	0,0
Werkzame beroepsbevolking	2,9	2,3	0,0	-1,0	0,0
Werkloze beroepsbevolking (in duizenden personen)	355	318	381	435	434
Werkloze beroepsbevolking (niveau in % beroepsbevolking)	4,2	3,7	4,4	5,0	5,0
Marktsector (b)					
Productie	5,1	1,5	-5,7	0,9	2,5
Arbeidsproductiviteit (per uur)	1,8	0,4	-3,1	2,3	1,3
Werkgelegenheid (in uren)	3,2	1,2	-2,7	-1,3	1,2
Loonvoet (per uur)	3,5	3,6	3,0	0,1	1,7
Arbeidsinkomensquote (niveau in %)	75,4	77,2	78,8	76,4	77,4
Overig					
Individuele spaarquote (in % beschikbaar inkomen)	-1,5	-3,2	-0,6	-1,3	-0,8
Saldo lopende rekening (niveau in % bbp)	8,6	5,2	6,2	7,7	8,8
	niveau in % bbp				
Collectieve sector					
EMU-saldo	0,2	0,2	-5,4	-5,0	-4,3
EMU-schuld (ultimo jaar)	42,4	54,5	56,5	59,0	61,7
Collectieve lasten	36,0	36,4	35,4	36,1	35,9

(a) Goederen en diensten, exclusief grond- en brandstoffen.
(b) Bedrijven exclusief zorg, delfstoffenwinning en onroerendgoedsector.

2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
1,4	2,2	3,9	3,6	3,8	4,4	4,5	4,6	4,7	4,8
5,3	-3,2	-1,3	6,2	-1,3	0,2	0,2	-0,1	0,6	1,8
111,7	108,7	99,0	52,5	31,7	37,7	40,6	41,7	42,2	42,5
1,28	1,33	1,33	1,11	1,09	1,09	1,1	1,12	1,14	1,16
1,9	2,0	1,5	0,7	0,6	0,6	0,8	1,2	1,6	1,9
-1,1	-0,5	1,0	1,9	1,8	2,0	1,9	1,8	1,8	1,8
-1,2	-1,4	0,0	1,6	1,6	2,0	1,3	0,9	0,9	1,0
-1,3	0,1	0,3	-0,3	2,0	0,2	0,9	1,1	1,5	1,6
-6,2	-5,3	2,7	7,2	6,0	4,2	3,8	2,9	2,2	2,0
3,8	2,1	4,0	4,2	3,6	4,1	4,1	4,2	4,2	4,4
2,7	0,9	4,0	4,9	5,0	4,5	4,2	4,1	4,1	4,3
1,4	1,4	0,8	0,5	1,1	0,9	1,4	1,5	1,5	1,7
1,2	0,5	-0,7	0,7	-0,8	0,5	0,2	0,1	0,3	0,7
3,2	-1,6	-3,1	-5,5	-7,3	1,8	0,8	-0,1	0,2	0,7
2,8	2,6	0,3	0,2	0,3	1,0	1,4	1,5	1,6	1,8
1,6	1,2	1,0	1,2	1,5	1,7	1,8	1,9	2,1	2,2
-1,9	-1,3	1,4	1,0	2,3	0,2	0,0	-0,1	0,1	0,1
1,5	0,8	-0,4	0,4	0,3	1,2	1,2	0,8	0,6	0,5
0,6	-0,8	-0,6	1,0	0,7	1,5	1,4	1,0	0,9	0,8
516	647	660	614	580	570	565	560	540	510
5,8	7,3	7,4	6,9	6,5	6,3	6,2	6,1	5,8	5,5
-1,2	-1,2	1,9	2,7	2,3	2,6	2,4	2,2	2,1	2,0
-0,1	-0,2	1,4	1,3	0,8	1,4	1,5	1,5	1,5	1,6
-1,2	-0,9	0,5	1,4	1,4	1,2	0,8	0,7	0,6	0,5
2,9	1,3	1,7	1,3	2,2	2,1	2,4	2,2	2,5	2,7
78,5	79,6	79,2	77,7	77,8	78,2	78,2	78,2	78,4	78,4
-0,8	-0,4	0,8	0,9	2,2	1,6	1,3	1,0	0,9	0,9
10,2	11,0	10,6	11,1	11,1	10,5	10,2	10,2	10,2	10,2
-3,9	-2,4	-2,4	-1,9	-1,7	-1,2	-0,4	0,1	0,4	0,6
66,4	67,9	68,2	66,3	65,4	64,1	61,6	58,9	56,4	54,0
36,0	36,6	37,5	37,5	37,5	37,7	38,0	38,3	38,5	38,6

Bijlage 3 Kerngegevens wereldeconomie en externe data voor Nederland, 2007-2021

	2007	2008	2009	2010	2011
	mutaties per jaar in %				
Kerngegevens wereldeconomie					
Bbp volume					
Eurogebied	3,0	0,3	-4,5	2,0	1,7
Verenigde Staten	1,8	-0,3	-2,8	2,5	1,6
Japan	2,2	-1,1	-5,5	4,7	-0,4
China	14,2	9,8	9,1	10,7	9,5
Wereld	5,7	3,1	0,0	5,4	4,2
Wereldhandelsvolume goederen en diensten	7,6	2,9	-10,5	12,3	6,3
Wereldhandelsprijzen ($)					
Goederen en diensten exclusief grond- en brandstoffen	6,6	12,8	-18,1	10,5	4,2
Totaal grond- en brandstoffen	11,8	28,1	-32,3	28,9	33,0
Totaal exclusief energie	14,0	1,5	-17,5	34,1	17,0
Voeding- en genotmiddelen	14,7	24,5	-14,8	11,9	19,8
Agrarische grondstoffen	5,0	-0,7	-17,1	33,2	22,7
Metalen	17,4	-7,8	-19,2	48,2	13,5
Energie	11,2	35,7	-35,4	27,6	37,6
Inflatie Eurozone (hicp)	2,2	3,3	0,3	1,6	2,7
Externe data voor Nederland					
Relevante wereldhandel goederen en diensten	7,5	1,2	-10,3	10,1	5,7
Invoerprijs goederen (gulden / euro)	1,7	5,4	-9,2	8,2	8,1
Goederen exclusief energie	1,4	1,6	-3,3	4,5	3,5
Consumptiegoederen	-0,6	0,8	-2,3	0,8	2,6
Investeringsgoederen	-1,0	-0,7	-0,6	2,6	-0,5
Overige goederen	5,4	4,0	-5,0	7,2	6,7
Wederuitvoer	0,4	1,0	-3,1	4,2	2,8
Energie	3,6	23,6	-30,6	27,3	27,7
Concurrentenprijs (gulden / euro) (a)	-1,9	0,7	-3,9	6,7	0,7
	niveaus				
Eurokoers (dollar per euro)	1,37	1,47	1,39	1,33	1,39
Olieprijs (dollar per barrel)	72,5	96,9	61,5	79,5	111,3
Korte rente					
Verenigde Staten	5,2	2,9	0,5	0,3	0,3
Eurogebied	4,3	4,6	1,2	0,8	1,4
Lange rente					
Verenigde Staten	4,6	3,6	3,2	3,2	2,8
Duitsland	4,2	4,0	3,3	2,8	2,6

(a) Goederen en diensten exclusief grond- en brandstoffen.

2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
-0,8	-0,2	0,9	1,5	1,6	1,7	1,5	1,6	1,7	1,8
2,2	1,5	2,4	2,6	2,5	2,6	2,6	2,6	2,7	2,9
1,7	1,6	-0,1	0,6	1,0	0,4	0,8	1,0	1,1	1,2
7,7	7,7	7,2	6,9	6,0	5,8	6,3	7,0	7,7	8,2
3,4	3,3	3,3	2,8	2,9	3,2	3,6	3,9	4,2	4,4
2,7	2,9	2,6	2,6	3,7	4,2	4,2	4,6	4,9	5,0
2,7	-0,3	-1,6	-9,7	-0,2	-0,4	1,1	1,4	2,4	3,5
-0,9	-2,7	-7,1	-41,3	-32,1	12,3	5,6	2,5	1,4	1,1
-12,2	-1,5	0,3	-16,8	-11,7	0,0	1,2	2,0	2,0	2,0
-2,4	1,1	0,3	-17,1	-7,9	0,0	1,2	2,0	2,0	2,0
-12,7	1,6	-1,2	-17,2	-6,5	0,0	1,2	2,0	2,0	2,0
-16,8	-4,2	1,0	-16,3	-16,1	0,0	1,2	2,0	2,0	2,0
1,8	-3,0	-8,7	-47,0	-39,5	18,9	7,6	2,7	1,1	0,8
2,5	1,3	0,4	0,0	0,5	0,9	1,2	1,4	1,6	1,8
1,4	2,2	3,9	3,6	3,8	4,4	4,5	4,6	4,7	4,8
3,2	-1,6	-3,1	-5,5	-7,3	1,8	0,8	-0,1	0,2	0,7
1,4	0,0	-1,2	1,6	-1,3	0,2	0,2	-0,3	0,3	0,9
2,2	0,0	-2,2	0,2	-0,2	0,5	0,7	0,5	0,7	0,9
1,4	-0,5	0,5	4,7	0,9	0,0	-0,6	-1,1	-1,0	-0,9
0,6	-0,8	-1,5	4,9	-2,2	1,6	1,7	0,9	2,1	3,3
1,6	0,4	-1,1	0,2	-1,4	-0,5	-0,5	-0,8	-0,4	0,1
8,8	-6,1	-9,6	-29,6	-35,5	13,8	4,8	0,7	-0,5	-0,9
5,3	-3,2	-1,3	6,2	-1,3	0,2	0,2	-0,1	0,6	1,8
1,28	1,33	1,33	1,11	1,09	1,09	1,10	1,12	1,14	1,16
111,7	108,7	99,0	52,5	31,7	37,7	40,6	41,7	42,2	42,5
0,2	0,2	0,2	0,3	0,7	1,1	1,4	1,8	2,1	2,3
0,6	0,2	0,2	0,0	-0,2	-0,2	0,3	0,5	0,7	0,9
1,8	2,3	2,5	2,1	2,0	2,0	2,3	2,7	3,1	3,4
1,6	1,6	1,2	0,5	0,4	0,4	0,7	1,1	1,5	1,8

Bijlage 4 Nederlandse invoer en uitvoer, 2007-2021

	2007	2008	2009	2010	2011
	mutaties per jaar in %				
Invoervolume					
Goederen en diensten	5,6	2,2	-7,7	9,3	3,5
Goederen	5,9	1,2	-10,0	10,5	2,9
Energie	1,3	-1,3	-3,0	6,8	4,1
Goederen (exclusief energie)	6,9	1,7	-11,7	11,3	2,7
Consumptiegoederen (exclusief energie)	5,3	1,4	-4,8	3,7	0,6
Investeringsgoederen	6,7	0,7	-17,1	-3,3	17,9
Grondstoffen en halffabricaten (exclusief energie)	7,1	1,8	-12,1	13,7	1,8
Diensten	4,5	5,5	-0,4	6,1	5,1
Uitvoervolume					
Goederen en diensten	5,6	1,8	-8,9	10,5	4,4
Goederen	5,5	0,9	-10,0	11,5	4,2
Energie	1,5	6,7	-8,4	15,6	4,5
Goederen (exclusief energie)	6,0	0,1	-10,3	10,9	4,1
Goederen en diensten (exclusief energie)	6,1	1,3	-9,0	10,0	4,4
w.v. binnenslands geproduceerd	3,7	-4,3	-9,3	7,2	7,3
wederuitvoer	8,4	4,4	-11,2	14,2	1,4
diensten	6,4	5,8	-4,5	7,3	5,3
Relevant wereldhandelsvolume goederen en diensten	7,5	1,2	-10,3	10,1	5,7
Handelsprestatie (a)	-1,8	0,6	1,4	0,4	-1,3
Marktprestatie (b)	-3,8	-5,6	1,1	-2,9	1,6
Prijsontwikkeling					
Invoer goederen en diensten	1,8	4,6	-7,3	6,6	6,5
Invoer goederen	1,7	5,4	-9,2	8,2	8,1
Uitvoer goederen en diensten	1,7	4,3	-6,5	5,4	4,8
Uitvoer energie	0,2	25,1	-28,5	18,6	26,0
Uitvoer goederen en diensten (exclusief energie)	1,9	2,0	-3,1	4,3	2,3
w.v. binnenslands geproduceerd	3,2	2,5	-6,2	5,3	4,0
wederuitvoer	0,6	1,0	-2,8	3,8	2,1
diensten	1,7	2,9	-0,1	2,2	-0,4
Concurrentenprijs (c)	-1,9	0,7	-3,9	6,7	0,7
Prijsconcurrentiepositie (d)	-3,8	-1,3	-0,8	2,4	-1,6
Saldo lopende rekening (% bbp)	8,6	5,2	6,2	7,7	8,8

(a) Uitvoer goederen en diensten minus relevant wereldhandelsvolume goederen en diensten.
(b) Binnenslands geproduceerde uitvoer goederen minus relevant wereldhandelsvolume goederen en diensten.
(c) Goederen en diensten, exclusief grond- en brandstoffen.
(d) Concurrentenprijs minus uitvoerprijs goederen en diensten exclusief energie.

2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
2,7	0,9	4,0	4,9	5,0	4,5	4,2	4,1	4,1	4,3
2,8	0,9	3,6	4,2	5,8	5,1	4,8	4,6	4,6	4,8
11,9	1,0	0,3	6,7	9,4	5,6	7,3	5,6	3,3	3,4
0,2	0,8	4,7	3,5	5,1	5,0	4,4	4,5	4,8	5,0
0,0	-3,0	1,7	0,3	0,4	1,7	2,4	1,4	2,1	2,1
-4,5	-2,6	-1,4	5,5	6,5	4,4	3,9	2,6	3,7	3,5
0,6	1,5	5,5	3,7	5,4	5,4	4,7	4,9	5,1	5,4
2,3	1,0	5,3	7,0	2,9	2,9	2,7	2,9	2,9	3,1
3,8	2,1	4,0	4,2	3,6	4,1	4,1	4,2	4,2	4,4
3,6	1,6	3,2	3,2	3,8	4,4	4,4	4,5	4,6	4,8
11,1	5,3	-3,0	3,2	0,8	3,2	2,0	2,1	2,2	2,3
2,1	0,8	4,6	3,2	4,2	4,6	4,6	4,7	4,9	5,0
2,7	1,6	5,3	4,4	3,9	4,2	4,3	4,4	4,4	4,6
0,9	0,2	2,5	3,4	3,6	3,8	3,8	3,9	4,0	4,0
3,2	1,3	6,5	3,0	4,7	5,2	5,3	5,5	5,7	5,9
4,6	4,2	7,5	8,1	3,2	3,1	3,3	3,5	3,0	3,4
1,4	2,2	3,9	3,6	3,8	4,4	4,5	4,6	4,7	4,8
2,4	0,0	0,2	0,6	-0,2	-0,3	-0,4	-0,4	-0,5	-0,4
-0,6	-2,0	-1,4	-0,2	-0,2	-0,6	-0,7	-0,7	-0,7	-0,8
2,7	-1,0	-2,3	-4,0	-5,0	1,8	1,0	0,3	0,5	0,8
3,2	-1,6	-3,1	-5,5	-7,3	1,8	0,8	-0,1	0,2	0,7
2,4	-0,4	-1,8	-3,0	-3,8	1,4	0,7	0,3	0,3	0,7
9,7	-5,1	-9,0	-27,8	-33,3	14,6	7,0	2,9	0,3	0,0
1,2	0,5	-0,7	0,7	-0,8	0,5	0,2	0,1	0,3	0,7
1,4	0,1	-0,6	1,1	-1,0	0,4	0,0	0,0	0,5	1,3
1,7	0,4	-0,9	0,4	-1,4	-0,5	-0,6	-0,8	-0,4	0,0
0,1	1,2	-0,3	0,6	0,6	2,0	1,6	1,5	1,2	1,1
5,3	-3,2	-1,3	6,2	-1,3	0,2	0,2	-0,1	0,6	1,8
4,1	-3,7	-0,6	5,5	-0,5	-0,2	0,0	-0,2	0,3	1,1
10,2	11,0	10,6	11,1	11,1	10,5	10,2	10,2	10,2	10,2

Bijlage 5 Consumptie en inkomen van huishoudens en investeringen, 2007-2021

	2007	2008	2009	2010	2011
	volumemutaties per jaar in %				
Consumptie					
Vaste lasten (a)	-0,9	1,5	0,5	3,5	0,2
Overige consumptie	2,7	0,7	-2,8	-1,0	0,1
w.v. voedings- en genotmiddelen	2,1	-0,1	-1,9	0,1	0,7
duurzame consumptiegoederen	5,5	2,0	-5,9	1,8	-0,2
overige goederen en diensten	1,5	0,4	-1,7	-2,6	0,1
Totale consumptie	1,9	0,9	-2,1	0,0	0,2
Reëel beschikbaar gezinsinkomen					
Arbeidsinkomen	1,1	-3,4	7,0	-2,1	0,9
Uitkeringsinkomen	-2,4	5,4	1,5	2,3	2,1
Overig	8,7	-1,6	-14,3	-0,8	-1,7
Totaal inkomen	1,9	-0,9	0,7	-0,7	0,6
	% beschikbaar gezinsinkomen (b)				
Besparingen					
Individueel	-1,5	-3,2	-0,6	-1,3	-0,8
Collectief (c)	5,1	6,6	6,8	6,1	6,6
Totaal	3,6	3,4	6,2	4,9	5,8
	mutaties per jaar in %				
Investeringen					
Investeringen bedrijven in woningen	5,1	0,4	-14,9	-16,0	-4,4
Investeringen bedrijven in overige vaste activa	8,9	6,1	-10,5	-2,9	12,9
	niveaus in %				
Investeringsquote (d)	16,5	17,1	15,9	15,2	16,7

(a) Aardgas, woningdiensten en niet-verzekerde zorg.
(b) Inclusief collectieve besparingen.
(c) Saldo pensioenpremies en pensioenuitkeringen.
(d) Investeringen bedrijven in overige vaste activa in procenten van de bruto toegevoegde waarde (in basisprijzen) van bedrijven exclusief onroerendgoedsector.

2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
2,5	2,7	-1,1	0,0	1,2	1,3	1,3	1,3	1,3	1,3
-2,3	-2,8	0,4	2,1	1,7	2,3	1,3	0,8	0,8	0,8
0,6	-0,7	0,4	1,6	1,6	1,8	0,9	0,6	0,6	0,6
-5,4	-6,3	2,1	2,8	4,3	4,8	2,6	1,5	1,5	1,4
-1,9	-2,0	-0,2	2,1	0,6	1,4	0,8	0,5	0,5	0,6
-1,2	-1,4	0,0	1,6	1,6	2,0	1,3	0,9	0,9	1,0
-0,8	-0,8	1,7	2,8	4,5	2,2	1,5	0,7	1,2	1,3
0,5	-1,6	0,5	-1,9	-0,9	-2,2	-0,1	-0,8	-0,9	-0,8
-4,5	-0,3	1,9	3,4	4,3	3,3	1,0	1,5	1,8	1,9
-1,2	-0,9	1,3	1,6	3,1	1,4	1,0	0,5	0,8	1,0
-0,8	-0,4	0,8	0,9	2,2	1,6	1,3	1,0	0,9	0,9
7,6	7,7	7,4	6,8	7,0	7,3	7,3	7,1	7,1	6,9
6,8	7,3	8,2	7,6	9,2	8,8	8,6	8,1	8,0	7,8
-12,9	-11,6	6,9	26,8	7,7	4,1	1,6	1,3	1,3	1,3
-3,9	-2,9	4,4	8,4	5,7	3,7	2,8	2,7	2,7	2,7
15,9	15,5	16,0	17,1	17,8	18,0	18,2	18,4	18,6	18,7

Bijlage 6 Prijzen en lonen, 2007-2021

	2007	2008	2009	2010	2011
	bijdragen per jaar in %				
Opbouw consumptieprijs					
Finale invoer	0,0	0,1	-0,4	0,3	0,5
Invoer grondstoffen en diensten	0,5	0,5	-0,5	1,4	0,8
Invoer energie	0,0	0,6	-0,7	0,7	0,6
Indirecte belastingen	0,0	0,2	0,2	0,0	-0,1
Huur	0,5	0,4	0,0	0,3	0,4
Aardgas	0,2	0,5	-0,2	-0,2	0,3
Kwartaire diensten	0,1	0,1	0,0	0,0	0,0
Arbeidskosten	1,1	1,7	2,4	-1,5	0,2
Bruto margeverbetering	-0,2	-1,9	-1,8	-0,1	-0,7
	mutaties per jaar in %				
Consumptieprijs	2,3	2,1	-1,0	1,0	2,1
Prijsindices					
Inflatie, geharmoniseerde consumentenprijsindex (hicp)	1,6	2,2	1,0	0,9	2,5
Nationale consumentenprijsindex (cpi)	1,6	2,5	1,2	1,3	2,3
Afgeleide nationale consumentenprijsindex (cpi)	1,5	2,2	0,9	1,1	2,2
Loonvoet marktsector (a)					
Contractloon (inclusief overloop)	1,8	3,3	2,7	1,0	1,2
Incidenteel	1,4	-0,8	0,1	0,0	0,2
Brutoloon	3,2	2,5	2,9	1,0	1,4
Sociale lasten werkgevers	0,3	1,0	0,1	-0,9	0,4
Loonvoet marktsector	3,5	3,6	3,0	0,2	1,8
Loonvoet bedrijven	3,5	3,6	2,8	0,5	1,7
De koppeling					
Contractloon	2,0	3,4	2,8	1,2	1,1
Bruto minimumloon	2,4	2,8	3,3	1,6	1,3
Netto minimumuitkering	3,1	2,0	1,8	0,9	1,2
Overig					
Prijs toegevoegde waarde marktsector	1,0	1,0	3,9	1,8	-0,7

(a) Marktsector betreft bedrijven exclusief zorg.

2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
0,5	0,2	-0,2	0,1	0,1	0,2	0,1	0,2	0,2	0,2
0,0	0,2	0,1	0,6	0,1	0,4	0,2	0,2	0,3	0,4
0,6	-0,2	-0,3	-0,8	-0,7	0,3	0,1	0,0	0,0	0,0
0,2	1,5	0,3	0,2	0,2	0,1	0,2	0,2	0,1	0,0
0,3	0,7	0,8	0,6	0,6	0,4	0,4	0,5	0,6	0,6
0,2	0,0	-0,1	0,0	-0,4	-0,1	0,0	0,0	0,0	0,0
0,1	0,1	0,1	-0,1	0,0	0,0	0,1	0,0	0,1	0,1
0,7	0,6	0,2	-0,4	0,3	0,2	0,4	0,3	0,4	0,4
-1,0	-0,9	0,5	0,0	0,5	-0,2	0,0	0,1	0,1	0,3
1,5	2,3	1,3	0,3	0,6	1,1	1,4	1,6	1,8	2,0
2,8	2,6	0,3	0,2	0,3	1,0	1,4	1,5	1,6	1,8
2,5	2,5	1,0	0,6	0,6	1,1	1,4	1,6	1,7	1,9
2,1	1,3	0,6	0,4	0,5	1,1	1,3	1,5	1,6	1,9
1,6	1,2	1,0	1,2	1,5	1,7	1,8	1,9	2,1	2,2
0,4	0,1	-0,9	0,9	0,5	0,5	0,4	0,4	0,4	0,4
2,0	1,3	0,1	2,1	2,0	2,2	2,2	2,3	2,5	2,7
0,9	0,0	1,5	-0,8	0,2	-0,1	0,2	-0,1	0,0	0,0
2,9	1,3	1,7	1,3	2,2	2,1	2,4	2,2	2,5	2,7
2,9	1,6	1,9	1,2	2,2	2,1	2,5	2,2	2,5	2,7
1,5	1,1	1,0	1,3	1,6	1,7	1,8	1,9	2,1	2,2
1,5	1,5	1,1	1,0	1,7	1,7	1,8	1,8	2,0	2,2
2,0	-0,4	3,0	1,6	1,7	0,8	1,5	1,6	1,8	2,0
2,0	0,7	0,6	1,5	1,1	0,1	1,0	0,8	0,8	1,2

Bijlage 7 Kerngegevens arbeidsmarkt (a), 2007-2021

	2007	2008	2009	2010	2011
	mutaties per jaar in duizenden personen				
(Beroeps)bevolking en arbeidsaanbod					
Bevolking	36	64	85	85	78
w.o.15-74 jaar en niet-institutioneel	37	58	56	41	40
Beroepsbevolking	166	152	66	-29	1
w.v. werkzame beroepsbevolking	231	189	3	-83	2
werkloze beroepsbevolking	-64	-37	63	54	-1
Arbeidsaanbod (b)	187	106	-13	-6	75
w.v. structureel	79	101	82	78	70
conjunctureel	108	5	-96	-84	5
	niveau				
Participatiegraad 15-74 jaar (%)	70	70	71	70	70
	mutaties per jaar in %				
(Beroeps)bevolking en arbeidsvolume					
Bevolking	0,2	0,4	0,5	0,5	0,5
w.o.15-74 jaar en niet-institutioneel	0,3	0,5	0,5	0,3	0,3
Beroepsbevolking	2,0	1,8	0,8	-0,3	0,0
Werkzame beroepsbevolking	2,9	2,3	0,0	-1,0	0,0
Werkzame personen	3,0	1,6	-0,9	-0,7	0,9
Arbeidsvolume in gewerkte uren	2,9	1,7	-1,4	-0,7	0,9
w.v. marktsector	3,2	1,2	-2,7	-1,3	1,2
zorgsector	2,8	3,6	2,9	1,8	2,5
overheid	1,1	2,7	2,4	0,8	-2,0
Arbeidsvolume zelfstandigen in gewerkte uren	4,3	0,1	-0,5	0,7	1,7
	niveaus in duizenden werkzame personen				
Arbeidsvolume totaal	8771	8914	8838	8778	8854
w.v. marktsector	6422	6500	6366	6245	6310
zorgsector	1266	1312	1349	1400	1425
overheid	995	1012	1032	1045	1032
Arbeidsvolume zelfstandigen	1374	1386	1383	1382	1409
Aantal gewerkte uren per werkzaam persoon	1430	1430	1422	1421	1423
Werkloosheid					
Werkloze beroepsbevolking (in duizenden personen)	355	318	381	435	434
Werkloze beroepsbevolking (niveau in % beroepsbevolking)	4,2	3,7	4,4	5,0	5,0
Nationale definitie (c)					
Werkloosheid (in duizenden personen)	402	357	434	479	473
Werkloosheidspercentage (niveau in % beroepsbevolking)	5,3	4,6	5,5	6,1	6,1

(a) Niveaus in personen in de prognosejaren afgerond op hele vijfduizenden.
(b) Het arbeidsaanbod is gedefinieerd als de som van werkzame personen (bron: Nationale rekeningen) en de werkloze beroepsbevolking (internationale definitie).
(c) De mutatie in de prognosejaren is gebaseerd op de mutatie volgens de internationale definitie.

2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
62	49	61	72	95	110	95	70	65	60
88	97	27	21	85	90	70	40	25	-5
132	68	-40	34	25	110	110	80	60	45
50	-63	-52	80	55	125	115	85	80	75
81	131	13	-46	-35	-10	-5	-5	-20	-25
64	49	-3	27	65	80	80	70	60	50
43	55	63	54	65	65	65	60	50	30
21	-6	-65	-27	0	15	10	10	10	20
71	71	70	70	70	70	71	71	71	72
0,4	0,3	0,4	0,4	0,6	0,6	0,5	0,4	0,4	0,3
0,7	0,8	0,2	0,2	0,7	0,7	0,5	0,3	0,2	-0,1
1,5	0,8	-0,4	0,4	0,3	1,2	1,2	0,8	0,6	0,5
0,6	-0,8	-0,6	1,0	0,7	1,5	1,4	1,0	0,9	0,8
-0,2	-0,9	-0,2	0,8	1,1	1,0	0,9	0,9	0,9	0,8
-0,9	-0,8	0,2	0,8	1,3	0,9	0,8	0,7	0,7	0,7
-1,2	-0,9	0,5	1,4	1,4	1,2	0,8	0,7	0,6	0,5
1,5	-0,4	-1,4	-2,0	0,0	0,4	2,0	2,3	2,4	2,4
-1,4	-0,8	0,1	0,2	1,6	-0,6	-1,0	-0,7	0,0	0,1
1,0	1,0	2,0	1,0	0,9	0,6	0,8	0,7	0,7	0,7
8836	8754	8739	8811	8910	9005	9085	9160	9245	9320
6287	6221	6237	6335	6415	6510	6570	6625	6670	6710
1443	1434	1407	1380	1380	1385	1410	1445	1480	1515
1021	1016	1011	1014	1030	1025	1015	1010	1010	1010
1436	1479	1497	1510	1515	1520	1535	1545	1555	1565
1413	1415	1420	1419	1420	1420	1415	1415	1415	1410
516	647	660	614	580	570	565	560	540	510
5,8	7,3	7,4	6,9	6,5	6,3	6,2	6,1	5,8	5,5
560	708	709	680	635	620	620	615	590	565
7,1	8,9	9,0	8,6	8,0	7,8	7,6	7,5	7,2	6,8

Bijlage 8 Kerngegevens collectieve financiën, 2007-2021

	2007	2008	2009	2010	2011
	% bbp				
Collectieve uitgaven					
Openbaar bestuur	9,3	9,5	10,6	10,3	9,9
Veiligheid	1,7	1,7	1,9	1,8	1,7
Defensie	1,1	1,1	1,2	1,3	1,3
Infrastructuur	1,7	1,8	1,9	1,9	1,8
Onderwijs	5,1	5,1	5,5	5,5	5,4
Zorg	8,0	8,1	9,1	9,4	9,5
w.v. AWBZ	3,4	3,1	3,5	3,6	3,6
Zvw	4,2	4,6	5,2	5,3	5,3
overig (o.a. WMO)	0,3	0,4	0,4	0,5	0,5
Sociale zekerheid	10,5	10,8	11,9	12,1	12,3
w.v. AOW/ANW	4,3	4,3	4,7	4,7	4,8
WW en bijstand	1,5	1,4	1,8	2,0	2,0
arbeidsongeschiktheid	1,7	1,7	1,8	1,7	1,7
overig (o.a. zorgtoeslag)	3,0	3,4	3,7	3,7	3,8
Overdrachten aan bedrijven	1,5	1,5	2,3	2,1	1,7
Internationale samenwerking	1,9	2,0	1,7	2,0	1,8
Rente	2,0	2,0	2,0	1,8	1,8
Bruto collectieve uitgaven	42,7	43,7	48,0	48,1	47,1
Niet-belastingmiddelen	6,9	7,6	7,2	7,1	7,0
w.v. materiële verkopen	2,7	2,7	2,7	2,7	2,7
gasbaten	1,3	1,9	1,4	1,5	1,6
overige inkomsten	2,9	3,0	3,1	2,8	2,6
Netto collectieve uitgaven	35,8	36,2	40,8	41,1	40,1
Collectieve lasten	36,0	36,4	35,4	36,1	35,9
w.v. belastingen	23,5	22,9	22,6	23,0	22,1
premies wettelijke sociale verzekering	12,6	13,5	12,8	13,1	13,8
EMU-saldo en schuld					
EMU-saldo collectieve sector (a)	0,2	0,2	-5,4	-5,0	-4,3
w.v. centrale overheid (a)	0,5	0,4	-3,2	-3,7	-2,6
lokale overheid	-0,4	-0,7	-0,8	-1,1	-0,7
wettelijke sociale verzekering	0,0	0,5	-1,4	-0,3	-1,0
EMU-saldo structureel (EC-methode)	-1,1	-1,1	-3,6	-3,6	-3,6
EMU-schuld collectieve sector	42,4	54,5	56,5	59,0	61,7
	mutaties per jaar in %				
Diversen					
Loonvoet sector overheid	3,9	3,8	3,9	0,9	2,1
Prijs overheidsconsumptie, beloning werknemers	2,2	3,2	3,2	0,4	1,0
Prijs netto materiële overheidsconsumptie (imoc)	1,5	3,2	0,4	2,0	0,9
Prijs bruto overheidsinvesteringen (iboi)	2,4	2,9	0,7	2,5	0,8
Werkgelegenheid sector overheid (% totaal)	14,6	14,5	14,9	15,3	14,8
Werkgelegenheid bedrijfstak zorg (% totaal)	12,9	13,2	13,6	14,2	14,5

(a) In 2013 inclusief opbrengst UMTS-veiling van 0,6% bbp.

2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
9,8	9,5	9,5	9,0	8,8	8,7	8,5	8,4	8,3	8,2
1,8	1,8	1,8	1,7	1,7	1,6	1,6	1,6	1,6	1,6
1,2	1,2	1,1	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0
1,6	1,6	1,5	1,5	1,4	1,4	1,4	1,4	1,3	1,3
5,3	5,3	5,4	5,3	5,3	5,2	5,2	5,1	5,0	4,9
9,8	9,9	9,8	9,5	9,5	9,4	9,5	9,6	9,8	9,9
4,0	3,9	3,8	2,6	2,5	2,5	2,5	2,5	2,6	2,6
5,3	5,5	5,4	5,7	5,7	5,7	5,8	5,9	6,0	6,1
0,5	0,5	0,5	1,2	1,2	1,2	1,2	1,2	1,2	1,2
12,4	12,7	12,6	12,2	12,1	11,7	11,6	11,4	11,3	11,1
5,0	5,1	5,2	5,2	5,2	5,1	5,0	4,9	4,9	4,8
2,2	2,5	2,3	2,1	1,9	1,8	1,8	1,7	1,7	1,6
1,6	1,6	2,0	1,9	1,9	1,9	1,9	1,8	1,8	1,8
3,6	3,4	3,1	3,0	3,0	2,9	2,9	2,9	3,0	3,0
1,7	1,7	1,5	1,4	1,4	1,4	1,4	1,4	1,4	1,4
1,8	1,9	2,0	1,9	1,4	1,6	1,6	1,6	1,6	1,6
1,6	1,5	1,4	1,3	1,2	1,2	1,0	0,9	0,9	0,9
47,1	47,1	46,4	44,9	43,8	43,4	42,8	42,5	42,2	41,9
7,2	8,1	6,6	5,5	4,6	4,5	4,4	4,2	4,1	4,0
2,7	2,6	2,6	2,5	2,4	2,4	2,3	2,3	2,2	2,2
2,0	2,1	1,4	0,7	0,3	0,3	0,3	0,3	0,3	0,3
2,6	3,4	2,6	2,3	1,8	1,8	1,7	1,7	1,6	1,5
39,9	39,0	39,8	39,4	39,2	38,9	38,4	38,2	38,1	37,9
36,0	36,6	37,5	37,5	37,5	37,7	38,0	38,3	38,5	38,6
21,3	21,7	22,6	23,3	23,0	23,5	23,3	23,9	24,1	24,2
14,7	15,0	14,8	14,2	14,5	14,2	14,7	14,4	14,4	14,4
-3,9	-2,4	-2,4	-1,9	-1,7	-1,2	-0,4	0,1	0,4	0,6
-2,9	-0,7	-1,1	-1,7	-2,1	-1,6	-1,1	-0,3	0,0	0,3
-0,4	-0,4	-0,3	-0,3	-0,3	-0,2	-0,2	-0,2	-0,2	-0,2
-0,6	-1,3	-0,9	0,2	0,6	0,6	0,9	0,6	0,5	0,5
-2,3	-0,8	-0,6	-1,0	-1,6	-1,2	-0,6	-0,2	0,0	0,1
66,4	67,9	68,2	66,3	65,4	64,1	61,6	58,9	56,4	54,0
2,7	1,5	2,0	0,6	2,2	2,2	2,7	2,5	2,8	2,9
1,5	0,1	1,6	0,8	1,9	1,9	2,4	2,1	2,5	2,5
2,3	1,2	0,0	0,3	0,7	1,2	1,6	1,7	1,9	2,1
0,6	0,6	-0,4	-0,9	0,2	0,6	1,3	1,0	1,1	1,3
14,6	14,5	14,4	14,3	14,3	14,1	13,8	13,6	13,5	13,3
14,7	14,8	14,5	14,1	14,0	13,9	14,1	14,3	14,5	14,8

Bijlage 9 Sociale zekerheid, 2007-2021

	2007	2008	2009	2010	2011
Inactieven/actieven					
Inactieven (duizenden uitkeringsjaren)	4044	4012	4123	4261	4346
w.v. AOW	2427	2480	2544	2605	2695
ANW	103	97	90	83	76
ziekteverzuim	319	306	313	326	323
arbeidsongeschiktheid totaal	715	706	701	704	700
werkloosheidsuitkering	184	148	197	234	225
bijstand (WWB/IOAW/IOAZ, duizenden personen)	296	275	278	308	326
Arbeidsvolume (duizenden mensjaren) (a)	6732	6875	6786	6730	6775
i/a-ratio (%)	60,1	58,4	60,8	63,3	64,1
	mld euro				
Vermogenspositie werknemersfondsen (b)					
AO	1¾	1¼	1¾	2¾	2¾
AWF/UFO	5½	7½	4¾	¾	-2¾
Vermogenspositie AWBZ en Zvw					
AWBZ/Wlz	¾	-¾	-4	-7¼	-10½
Zvw	-7½	-6¾	-9¼	-5¼	-4½

(a) Exclusief ziekteverzuim.
(b) De vermogenspositie meet het verschil tussen het feitelijke vermogen en het normvermogen per ultimo van het jaar. Bij AWBZ/Wlz en Zvw is het normvermogen op nul gesteld.

2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
4450	4620	4731	4781	4805	4815	4830	4835	4825	4815
2811	2904	2978	3038	3080	3100	3125	3135	3140	3145
66	50	36	31	30	25	25	25	25	25
315	302	293	296	300	295	295	295	295	295
666	667	672	670	665	660	660	660	660	660
262	335	364	343	320	305	295	285	270	260
331	362	388	403	415	420	430	435	435	430
6740	6696	6684	6735	6805	6865	6925	6980	7035	7085
66,0	69,0	70,8	71,0	70,6	70,1	69,8	69,2	68,5	68,0
3½	2½	1¼	1¾	3¾	5¾	8	10½	13	15½
-6	-10½	-13	-15¼	-16	-16¼	-16½	-16½	-16	-15¼
-15	-18¼	-21	-20½	-18	-15¾	-13¼	-12½	-12¾	-13¾
-3½	-1½	-1	-¾	0	0	0	0	-¼	0

Bijlage 10 Belasting- en premietarieven, 2017-2021

	2017	2018	2019	2020	2021
	in %				
Tarieven loon- en inkomstenheffing					
AOW-premie eerste en tweede schijf (niet voor 65-plussers)	17,90	17,90	17,90	17,90	17,90
ANW-premie eerste en tweede schijf	0,60	0,60	0,60	0,60	0,60
AWBZ/Wlz-premie eerste en tweede schijf	9,65	9,65	9,65	9,65	9,65
Belastingtarief eerste schijf	8,40	8,40	8,40	8,40	8,40
Belastingtarief tweede schijf	12,65	12,70	12,70	12,75	12,75
Belastingtarief derde schijf	40,80	40,85	40,85	40,90	40,90
Belastingtarief vierde schijf	52	52	52	52	52
Overige tarieven					
AOF basispremie werkgever	5,81	5,81	5,81	5,81	5,81
AOK gedifferentieerde premie werkgever	0	0	0	0	0
WHK premie UWV werkgever	1,12	1,12	1,12	1,12	1,12
WKO premie werkgever	0,50	0,50	0,50	0,50	0,50
WW gemiddelde wachtgeldpremie werkgever	1,62	1,98	1,98	1,98	1,98
WW marginale AWF-premie werkgever	2,42	2,25	2,20	2,18	2,18
WW marginale AWF-premie werknemer	0	0	0	0	0
Inkomensafhankelijke Zvw-premie	6,70	7,00	7,25	7,40	7,70
	in euro's				
Schijven en kortingen loon- en inkomstenheffing					
Lengte eerste belastingschijf	20022	20203	20426	20712	21023
Lengte tweede belastingschijf (geboren op of na 1-1-1946)	13820	13868	13927	14002	14082
Lengte tweede belastingschijf (geboren vóór 1-1-1946)	14176	14303	14460	14663	14883
Lengte derde belastingschijf (geboren op of na 1-1-1946)	33764	35045	36434	37988	39626
Lengte derde belastingschijf (geboren vóór 1-1-1946)	33408	34610	35901	37327	38825
Algemene heffingskorting	2211	2231	2256	2288	2323
Algemene heffingskorting 65-plus	1130	1139	1152	1168	1186
Arbeidskorting	3275	3305	3342	3389	3440
Alleenstaande-ouderkorting	0	0	0	0	0
Combinatiekorting	0	0	0	0	0
Aanvullende combinatiekorting	1045	1055	1067	1082	1099
Inkomensafhankelijke aanvullende combinatiekorting	1738	1754	1773	1798	1825
Ouderenkorting	1079	1089	1101	1117	1134
Ouderenkorting boven inkomensgrens	71	72	73	75	77
Alleenstaande-ouderenkorting	439	443	448	455	462
Aanvullende ouderenkorting	0	0	0	0	0
Overige inkomensgrenzen en nominale zorgpremie					
Franchise AWF	0	0	0	0	0
Maximum premie-inkomensgrens WNVZ	53656	54590	55587	56687	57912
Maximum premie-inkomensgrens Zvw	53656	54590	55587	56687	57912
Nominale zorgpremie per volwassene (a)	1252	1334	1421	1486	1532
Standaardpremie Zvw t.b.v. zorgtoeslag	1498	1592	1690	1769	1825

(a) NZa-premie; exclusief gemiddelde eigen betalingen.

Bijlage 11 Nominaal besteedbare inkomens, 2018

	Mediaan nominaal besteedbaar inkomen in euro	Omvang in % totaal (a)
Inkomensniveau (b)		
< 175% WML	19900	36
175 - 350% WML	36000	38
350 - 500% WML	54400	15
> 500% WML	77700	10
Inkomensbron (c)		
Werkenden	41600	63
Uitkeringsgerechtigden	18800	9
Gepensioneerden	24800	25
Huishoudtype		
Tweeverdieners	45300	52
Alleenstaanden	22200	43
Alleenverdieners	35200	5
Gezinssamenstelling (d)		
Met kinderen	45800	25
Zonder kinderen	33100	50
Alle huishoudens	33200	100

(a) Percentage van totaal aantal huishoudens in 2018.
(b) Bruto inkomen uit arbeid of uitkering op huishoudniveau; bruto minimumloon (WML) is in 2018 ongeveer 20.500 euro.
(c) De indeling naar inkomensbron is op basis van de meest verdienende partner.
(d) De indeling naar gezinssamenstelling is op basis van aanwezigheid van kinderen tot 18 jaar en is exclusief huishoudens van gepensioneerden.

Bijlage 12 Koopkracht, wig, lonen en sociale lasten, 2007-2021

	2007	2008	2009	2010	2011
	mutaties per jaar in %				
Koopkracht (statisch) (a)					
Mediaan alle huishoudens	1,2	0,1	1,4	-0,5	-1,2
Koopkracht standaardhuishoudens (b)					
Tweeverdieners met kinderen, modaal + ½ x modaal	2,0	-1,0	2,1	-0,8	-1,0
Tweeverdieners met kinderen, 2x modaal + ½ x modaal	2,1	-0,7	2,0	-0,8	-1,3
Tweeverdieners zonder kinderen, modaal + modaal	1,9	-0,8	2,2	-0,6	-1,3
Tweeverdieners zonder kinderen, 2x modaal + modaal	2,0	-0,7	2,1	-0,7	-1,2
Alleenstaande, minimumloon	1,6	-0,5	2,2	-0,2	-0,8
Alleenstaande, modaal	1,9	-0,8	2,2	-0,5	-1,0
Alleenstaande, 2x modaal	2,0	-0,6	2,0	-0,8	-1,1
Alleenstaande ouder, minimumloon	1,6	5,2	4,1	-0,1	-0,6
Alleenstaande ouder, modaal	2,0	-0,8	3,9	-0,7	-0,8
Alleenverdiener met kinderen, modaal	1,5	-0,8	1,8	-1,2	-1,4
Alleenverdiener met kinderen, 2x modaal	1,9	-1,0	1,4	-0,9	-1,8
Minimumuitkeringsgerechtigden, paar met kinderen	1,0	-0,6	2,1	-0,4	-0,7
Minimumuitkeringsgerechtigden, alleenstaande	1,0	-0,5	1,9	-0,2	-1,3
Minimumuitkeringsgerechtigden, alleenstaande ouder	1,2	-0,3	3,3	-0,5	-0,6
AOW alleenstaande, alleen AOW	1,2	-0,3	2,8	-0,2	-1,2
AOW alleenstaande, AOW + 10.000 euro aanvullend	1,2	-0,3	1,1	-0,5	-1,6
AOW paar, alleen AOW	1,2	-0,5	2,5	-0,3	-1,6
AOW paar, AOW + 10.000 euro aanvullend pensioen	1,4	-0,4	1,1	-0,5	-1,6
Bruto modaal inkomen (euro per jaar)	30000	31500	32500	32500	33000
Prijsindex					
Nationale consumentenprijsindex (cpi)	1,6	2,5	1,2	1,3	2,3
	mld euro				
Lonen bedrijven					
Brutoloon	196,6	205,7	206,7	206,3	211,8
Loonkosten	244,4	258,1	259,7	257,3	265,1
	% loonkosten				
Sociale lasten bedrijven					
Totaal	42,6	43,5	42,9	43,2	43,4
w.v. werkgevers	19,6	20,3	20,4	19,8	20,1
w.v. pensioenpremie	7,7	8,2	8,4	7,2	7,3
sociale verzekering	8,7	8,9	8,9	9,4	9,6
loondoorbetaling bij ziekte	2,6	2,7	2,8	2,9	2,9
overig	0,5	0,5	0,4	0,4	0,4
w.v. werknemers	23,1	23,2	22,6	23,3	23,3
w.v. pensioenpremie	3,8	3,7	4,1	4,3	4,3
sociale verzekering	4,0	3,9	2,7	2,8	3,0
loon- en inkomstenheffing	17,3	17,9	18,2	18,7	18,5
toeslagen	-2,0	-2,4	-2,5	-2,4	-2,5

(a) De statische koopkracht houdt geen rekening met overgangen zoals promotie, baanverlies, samenwonen, scheiden en gezinsuitbreiding. Incidentele loonontwikkeling wordt niet meegenomen. De mediaan is de middelste van de naar grootte gerangschikte koopkracht van huishoudens. Dat wil zeggen dat de helft van alle huishoudens een hogere koopkracht heeft en de helft een lagere koopkracht.

(b) De mogelijkheid om de algemene heffingskorting te verzilveren tegen de heffing van de partner is vanaf 2009 beperkt voor partners die geboren zijn in 1972 of later zonder kinderen tot 6 jaar. Deze beperking is vanaf 2011 meegenomen in de koopkrachtcijfers.

2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
-1,9	-1,3	1,4	1,0	2,3	0,2	0,0	-0,1	0,1	0,1
-0,8	-1,5	3,0	0,7	4,8	0,3	-0,2	-0,1	0,0	0,2
-1,7	-1,3	1,5	1,3	3,1	0,4	0,1	0,1	0,2	0,4
-0,7	-0,2	2,3	0,7	3,7	0,2	-0,1	0,0	0,1	0,2
-1,8	-0,5	1,2	1,2	2,4	0,4	0,1	0,2	0,2	0,4
-1,0	-0,2	3,5	1,0	6,3	0,3	0,1	0,1	0,1	0,1
-1,0	-0,6	2,3	0,7	3,7	0,2	-0,1	0,0	0,1	0,2
-2,4	-0,6	0,5	1,6	1,7	0,5	0,2	0,3	0,3	0,5
-1,7	0,2	-0,1	10,8	5,4	-0,2	0,1	0,1	0,2	0,0
-1,1	-1,2	1,5	2,6	4,9	-0,1	-0,2	-0,2	0,0	0,1
-2,2	-1,4	0,0	-2,1	3,0	-0,8	-1,0	-0,9	-0,7	-0,4
-2,9	-1,2	0,5	1,1	1,4	0,0	-0,3	-0,2	-0,1	0,1
-2,2	-1,5	0,6	1,3	1,3	-1,7	-0,5	-0,6	-0,5	-0,5
-1,5	-1,8	1,4	0,1	1,0	-1,4	-0,5	-0,7	-0,6	-0,6
-1,8	-1,7	1,1	0,1	1,1	-1,3	-0,5	-0,6	-0,5	-0,5
-1,0	0,6	1,4	0,5	1,8	-1,5	0,0	-0,1	0,0	0,0
-1,2	-3,3	0,1	-0,3	0,8	-1,6	-0,6	-0,6	-0,3	-0,3
-1,3	0,9	0,1	0,1	1,4	-0,9	0,2	0,1	0,1	0,2
-1,4	-3,5	-0,1	-1,1	1,0	-1,5	-0,4	-0,5	-0,2	-0,2
33000	34500	34500	35500	36500	37000	38000	39000	39500	40500
2,5	2,5	1,0	0,6	0,6	1,1	1,4	1,6	1,7	1,9
213,4	213,9	214,3	220,4	227,6	235,4	243,2	251,1	259,7	268,7
269,3	270,0	274,4	279,9	289,8	299,3	310,0	319,9	330,8	342,2
44,5	44,9	45,2	44,6	44,2	44,3	44,6	44,8	44,9	44,9
20,8	20,8	21,9	21,2	21,4	21,4	21,6	21,5	21,5	21,5
7,5	7,9	8,0	7,6	7,6	7,7	7,7	7,5	7,4	7,2
10,2	9,9	11,0	10,6	10,8	10,6	10,8	11,0	11,1	11,3
2,7	2,6	2,5	2,6	2,7	2,6	2,6	2,6	2,6	2,6
0,4	0,4	0,4	0,4	0,5	0,5	0,5	0,5	0,5	0,5
23,7	24,1	23,2	23,3	22,7	23,0	23,1	23,3	23,4	23,4
4,4	4,4	3,9	3,6	3,6	3,7	3,7	3,6	3,5	3,4
3,1	3,0	2,6	2,7	2,8	2,8	2,9	3,0	3,1	3,1
18,5	18,8	18,7	19,0	18,4	18,5	18,6	18,7	18,8	18,9
-2,2	-2,1	-1,9	-2,0	-2,1	-2,0	-2,0	-2,0	-2,1	-2,0

Verklaring van afkortingen

ABP	Pensioenfonds voor overheid en onderwijs
ABS	Asset-backed securities (gesecuritiseerde leningen)
AEX	Amsterdam Exchange Index
Aiq	Arbeidsinkomensquote
ANW	Algemene Nabestaandenwet
AO	Arbeidsongeschiktheid
Aof	Arbeidsongeschiktheidsfonds
Aok	Arbeidsongeschiktheidskas
AOW	Algemene Ouderdomswet
AOW'ers	Personen met een uitkering op basis van de Algemene Ouderdomswet
AQR	Asset Quality Review
Awf	Algemeen Werkloosheidsfonds
bbp	Bruto binnenlands product
BIG	Beroepen in de individuele gezondheidszorg
BLO	Beleidsmatige lastenontwikkeling
BoE	Bank of England; de Britse centrale bank
bpm	Belasting van personenauto's en motorrijwielen
btw	Belasting op de toegevoegde waarde
CA	Comprehensive Assessment
cao	Collectieve arbeidsovereenkomst
CBS	Centraal Bureau voor de Statistiek
CDS	Credit default swap
CEP	Centraal Economisch Plan
COA	Centraal Orgaan opvang asielzoekers
CPB	Centraal Planbureau
cpi	Consumentenprijsindex
CRD	Capital Requirements Directive; richtlijn kapitaaltoereikendheid
CRR	Capital Requirements Regulation; verordening kapitaaltoereikendheid
DAX	Deutscher Aktienindex, index Duitse aandelenkoersen
dga	Directeur-grootaandeelhouder
DNB	De Nederlandsche Bank
DTA	Deferred Tax Asset; latente belastingvordering
EC	Europese Commissie
ECB	Europese Centrale Bank
EFSF	European Financial Stability Facility
EMU	Economische en Monetaire Unie
ESA2010	European System of National and Regional Accounts 2010; Europees Systeem van Rekeningen 2010
ESM	European Stability Mechanism
ETS	Emission Trading Scheme
EU	Europese Unie
FDIC	Federal Deposit Insurance Company
Fed	Federal reserve system

fte	full time equivalent (arbeidsjaar)
GGZ	Geestelijke Gezondheidszorg
hicp	Europees geharmoniseerde consumentprijsindex
HLZ	Hervorming langdurige zorg
HWWI	Hamburgisches Weltwirtschaftsinstitut
i/a-ratio	Inactieven/actieven ratio
IAB	Inkomensafhankelijke bijdrage (voor de Zvw)
IB/IH	Inkomstenbelasting/inkomstenheffing
iboi	Prijsmutatie bruto overheidsinvesteringen
ICT	Informatie- en communicatietechnologie
ILO	International Labour Organization
IMF	Internationaal Monetair Fonds
imoc	Prijs overheidsconsumptie, netto materieel
ING	Internationale Nederlanden Groep
IOAZ	Inkomensvoorziening voor Oudere en Gedeeltelijk Arbeidsongeschikte Gewezen Zelfstandigen
LIV	Lage-inkomensvoordeel
LNG	Liquefied/liquid natural gas; vloeibaar aardgas
LTRO	Longer Term Refinancing Operations
LTV	Loan-to-value ratio
MBI	Macrobeheersinstrument
MEV	Macro Economische Verkenning
mkb	Midden- en kleinbedrijf
MKOB	Mogelijkheid Koopkrachttegemoetkoming Oudere Belastingplichtigen
mld	Miljard
mln	Miljoen
mlt	middellange termijn.
MTO	Medium-term objective; middellangetermijndoelstelling voor het overheidstekort in het kader van de Europese begrotingsregels
NAM	Nederlandse Aardolie Maatschappij
NBER	National Bureau of Economic Research
nFTK	Nieuw Financieel Toetsingskader
NHG	Nationale hypotheekgarantie
NIESR	**National Institute of Economic and Social Research**
NiGEM	National Institute Global Econometric Model
NNI	Netto nationaal inkomen
NR	Nationale rekeningen (CBS)
NZa	Nederlandse Zorgautoriteit
OECD	Organization for Economic Co-operation and Development
OESO	Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling
OPEC	Organization of the Petroleum Exporting Countries
ozb	Onroerendezaakbelasting
Pemba	Wet Premiedifferentiatie en marktwerking bij arbeidsongeschiktheid
pep	Per eenheid product
pgb	Persoonsgebonden budget

PMI	Purchasing Manager Index
QE	Quantitative easing; kwantitatieve geldverruiming
R&D	Research and development (oftewel O&O: onderzoek en ontwikkeling)
SDE+	Stimulering duurzame energieproductie
SER	Sociaal-Economische Raad
SGP	Stabiliteits- en Groeipact
SNS	Samenwerkende Nederlandse Spaarbanken
SZW	Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid
TLTRO	Targeted Longer Term Refinancing Operations
TTF	Title Transfer Facility, een virtuele markt voor aardgas in Nederland
UFO	Uitvoeringsfonds voor de overheid
UFR	Ultimate forward rate (berekende rekenrente na het laatste liquide punt in de swaptermijnmarkt.)
UMTS	Universal Mobile Telecommunications Systems
UWV	Uitvoeringsinstituut Werknemersverzekeringen
VIB	Vermogensinkomensbijtelling in de AWBZ.
VK	Verenigd Koninkrijk
vpb	Vennootschapsbelasting
VPL	Wet aanpassing fiscale behandeling VUT/prepensioen en introductie levensloopregeling
VS	Verenigde Staten
VUT	Vervroegde uittreding
VWS	Ministerie van Volksgezondheid Welzijn en Sport
Wajong	Wet arbeidsongeschiktheidsvoorziening jonggehandicapten
WAO	Wet op de Arbeidsongeschiktheidsverzekering
WAZ	Wet Arbeidsongeschiktheidsverzekering Zelfstandigen
WBSO	Wet Bevordering Speur- & Ontwikkelingswerk
Wgf	Wachtgeldfonds
WHK	Werkhervattingskas
WIA	Wet Werk en Inkomen naar Arbeidsvermogen
WIOD	World Input-Output Database
WKA	Wet op de ketenaansprakelijkheid
Wko	Wet kinderopvang
Wlz	Wet langdurige zorg
WML	Wet minimumloon en minimumvakantiebijslag
wml	Wettelijk minimumloon voor volwassenen
Wmo	Wet maatschappelijke ondersteuning
WNVZ	Werknemersverzekeringen
WSW	Wet Sociale Werkvoorziening
WTCG	Wet Tegemoetkoming Chronisch zieken en Gehandicapten
WW	Werkloosheidswet
WWB	Wet werk en bijstand
Zvw	Zorgverzekeringswet
ZW	Ziektewet

Dit is een uitgave van:

Centraal Planbureau
Postbus 80510 | 2508 GM Den Haag
T (070) 3383 380

Maart 2016 | ISBN 978-90-5833-727-6